

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тарих факультети
Ўзбекистон тарихи кафедраси

Қўлёзма ҳуқуқида

Муқомжонов Ифтихор

ҚАДИМГИ ХОРАЗМШАҲАР СОЗЛИГИ ТАРИХИ ДАҲ

5120300 – тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича) таълим йўналиши
бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

Иш раҳбари: тарих фанлари
номзоди, доцент Д.Собирова

Андижон – 2016 йил

МАВЗУ: ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ШАХАР СОЗЛИГИ ТАРИХИ ДАН

РЕЖА

КИРИШ.....	3
I. ХОРАЗМ ВОҲАСИНИНГ ҚАДИМГИ МОДДИЙ МАДАНИЯТ ЁДГОРЛИКЛАРИ ТАРИХИ	7
II. БРОНЗА ДАВРИДА ХОРАЗМ ШАХАР СОЗЛИГИ	24
III. ТУПРОҚАЛБА- ХОРАЗМ ШОХЛАРДА ВЛАТИНИНГ ПОЙТАХТИ.....	34
ХУЛОСА.....	53
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	57

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин, она-Ватан тарихини билишга, ўзликни англашга қизиқиш ортди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, “Ўз тарихини билмайдиган, кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилик тарихида кўп бора ўз исботини топган”¹.

Тарих сабоқлари инсон учун намуна бўлади, таълим тарбия беради. Тарих сабоқлари халқни хушёрликка, ўз озодлигимиз, истиқлолимизни кўз қорачиғидек асрашга ундайди. Ислон Каримов таъкидлаганидек, “Модомики ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳақиқий тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантиришимиз, яна бир бор қуроллантиришимиз зарур”². Ўрта Осиё цивилизацияси жаҳон тарихи тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, минтақа илк шаҳарлари Қадимги Шарқнинг маданий, иқтисодий ва сиёсий шаҳар марказлари билан узвий алоқада ўзига хос йўналишда тараққий этган. Жумладан, Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳарсозлик ва давлатчилик жараёнлари ҳам Қадимги Шарқ, цивилизациясининг муҳим бўғинини ташкил этган. Ўрта Осиё ҳудудларида энг қадимги даврлардан бошлаб турли тарихий-маданий жараёнлар тараққий топган. Минтақа қулай географик жойлашувга эга бўлиб, Шарқ ва Ғарб мамлакатларини иқтисодий ва маданий алоқалар тизимида бир-бирига боғлаб турган.

Урбанизацияжараёнларини ташкил этиш жаҳон тарихи фанининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Қадимги шаҳар маданияти заминида ўзбек давлатчилигининг асосий омиллари ва пойдевори ётади.

¹Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Тошкент: Маънавият, 2008.-Б.4.

²Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Тошкент: Ўзбекистон, 1998.-Б.25.

Шаҳарсозлик ва давлатчилик тарихи масалаларини ўрганиш зарурияти Республика Президенти И.А.Каримов томонидан махсустаъкидлаб ўтилди.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Мазкур битирув ишини ёзиш учун кўплаб адабиётлардан фойдаланилди. Тадқиқотнинг назарий асосини Президентимиз И.А.Каримовнинг асарлари ва мавзуга доир билдирган фикр ҳамда нутқлари ташкил этади³.

Хоразм воҳасининг моддий маданият тарихини ёритишда тадқиқотчи олимлардан: Толстов С. П.⁴, Ғуломов Я.Ғ⁵, А.Сагдуллаев, Кабиров Ж⁶, Х.Пўлатов⁷, Б.Эшовларнинг⁸ ишлари ўрганилди.

Сўнгги йилларда турли шаҳарларни юбилейлари муносабати билан ўтказилган махсус илмий-тадқиқотлар ва янги кашфиётлар натижасида Ўрта Осиё урбанизацияси муаммоларига қизиқиш янада кучайди ва турли қадимги шаҳарларнинг тарихи ёритилди. Тўпланган илмий маълумотлар, фанга жорий этилган далиллар Ўрта Осиё шаҳарлари тарихини янги асосларда тадқиқ; этиш, илмий ёндашувлар ва концепцияларни умумлаштиришни долзарб вазифалардан бирига айлантирди.

Юртимизда илк шаҳарсозлик асосларининг пайдо бўлиши, шаклланиш босқичлари асосан ёзувсиз даврларга тўғри келади. Бу ўринда археологик маълумотларнинг аҳамияти ниҳоятда улкан бўлиб, илк шаҳарлар тарихини тадқиқ этишда, улардан асл манбалар сифатида фойдаланиш долзарбдир.

Машҳур археолог олим Б.А.Рибаковнинг фикрича, археологиянинг тарихийлиги нафақат тарихнинг турли даврларидаги воқеаларни боғланиши ва изчиллигига қараб тасвирлабгина қолмасдан, балки қатор муҳим тарихий

³ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. -Т., «Ўзбекистон», 1992; Ўша муаллиф. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т., «Ўзбекистон», 1995; Ўша муаллиф. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., «Ўзбекистон», 1997; Ўша муаллиф. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. -Т., «Ўзбекистон», 1998; Ўша муаллиф. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., «Шарқ», 1998; Ўша муаллиф. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т., Ўзбекистон, 1998; Ўша муаллиф. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.

⁴ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: Фан. 1964

⁵ Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Т., 1959

⁶ Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990

⁷ Пўлатов. Х. Шаҳарсозлик тарихи. Т. 2008.

⁸ Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари. -Т., 2006.

муаммолар: хўжалик тарихи, ижтимоий ривожланиш тарихи, дин ва санъат, этногенез ва қадимги қабилалар мигратсияси тарихи, давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари, антик ёки ўрта асрлар шаҳарлари масалалари, савдотик тарихи, маданиятларнинг ўзаро алмашинуви каби масалаларни ўрганиш билан изоҳланади.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот объектини Хоразм воҳасининг моддий маданият ёдгорликлари тарихини ўрганиш ташкил этади. Ишнинг предметини эса шу ҳудуддаги илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг тарихий тараққиёти ҳамда илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва у билан бевосита боғлиқ бўлган моддий ёдгорликларни ўрганиш масалалари ташкил қилади.

Ҳақиқатан ҳам, моддий маданият-тарихнинг энг қадимги босқичларини ўрганишда муҳим манба ҳисобланиб, жамиятнинг олға қараб ривожланиш хусусиятларини ва қонуниятларини кўп миқёсли турли-туман материаллар орқали очиб беришга имконият яратади. Айни пайтда, ҳақиқий тарихни очиб бериш мақсадида археологик манбаларни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш талаб этилади. Ушбу услубий ёндашув тўлалигича шаҳар маданиятининг дастлабки босқичлари учун ҳам хосдир. Бу жараёни ўрганиш учун тарихий ва археологик ўрганиш услубларининг таҳлили ўтамўҳимдир. Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта асрлар шаҳарлари ва шаҳар манзилгоҳларининг ўрганилиш тарихи 100 йилдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади (бу жараён хазина изловчилар ва ҳаваскорлар қазилмаларидан бошланиб, кўп ҳолларда илмий услубга риоя қилинмаган). Бу даврда кўп сонли мақолалар ва тўпламлар, минтақанинг маълум вилоятлари (Парфия, Марғиёна, Хоразм, Бактрия, Сўгд, Фарғонава Чоч) шаҳар маданияти тарихига бағишланган монографиялар бўлимлари нашр юзини кўрди.

Ўрта Осиёда илк шаҳарларнинг тараққиёт босқичлари мавзуси бўйича бугунга қадар амалга оширилган тадқиқотлар орасида минтақада шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши тарихини тўла ҳолича камраб олувчи илмий тадқиқотлар жуда кам. Улар асосан алоҳида

шаҳарлар ва тарихий-маданий вилоятлардаги шаҳарсозлик маданиятига бағишланган. Антик ва ўрта асрлар даврида ҳар қандай таракқиёти ҳақида кўпдан-кўп ишлар амалга оширилган. Аммо минтақада илк шаҳарсозлик тарихи бутун минтақа миқёсида илмий тадқиқот сифатида етарли даражада ўрганилмаган.

Айниқса, қадимги шаҳарларнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий ва ҳудудий функциялари, уларнинг бир-бирига таъсири ва алоқадорлиги ҳақида ёритилган маълумотлар кам бўлиб, ушбу долзарб мавзу махсус таҳлилга муҳтож. Мавжуд манбалар ва маълумотлар қадимги шаҳарларни ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари марказлари, иқтисодий ва технологик янгиликлар масканлари сифатида чуқурроқ ўрганилишига имкон беради.

Қадимги шаҳарлар тарихини ўрганишнинг энг асосий хусусиятларидан яна бири шундаки, цивилизация билан боғлиқ бўлган янги шаҳарсозлик маданияти марказларининг турли ҳудудларда пайдо бўлиши ўзининг аҳамиятига кўра, жамият ривожланишининг ўзаро алоқалари ва умуммаданий анъаналарида ҳам кузатилади. Масаланинг кам ўрганилган ушбу жиҳатларини тадқиқ этиш муҳим вазифадир.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад ва вазифалар қуйидагилардан иборат:

- Хоразм воҳаси тарихида рўй берган маданий, ижтимоий- иқтисодий ва сиёсий жараёнларни, илк шаҳарлар таракқий этишининг асосий омиллари ва сабабларини замонавий ёндашувлар асосида аниқлаш,

- қадимги Хоразм воҳасида шаҳар маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи;

- «шаҳар» ни тарихий тушунча сифатида изоҳлаш ҳақидаги турли концепсиялар ва ёндашувларни кўриб чиқиш,

Ишнинг илмий янгилиги. Тадқиқотда қадимги Хоразм воҳаси моддий маданият ёдгорликлари тарихи археологик тадқиқотлар асосида ёритиб берилган. Ишда ушбу соҳа бўйича тадқиқот олиб борган археолог олимларнинг янги археологик тадқиқотлари санаб ўтилди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Тадқиқотдаги материаллардан Хоразм воҳасининг шаҳарсозлик тарихига доир махсус курслар ташкил қилишда ҳамда амалий машғулотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин.

Ишнинг тузилиши. Битирув малакавий иш кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Иш 63 саҳифани ташкил этади.

І ХОРАЗМ ВОҲАСИНИНГ ҚАДИМГИ МОДДИЙ МАДАНИЯТ ЁДГОРЛИКЛАРИ ТАРИХИ .

Ўзбекистон тарихини ўрганишда ҳар бир давр муҳим хусусиятга эга. Қадимги Хоразм воҳаси тарихини археологик моддалар асосида ўрганида неолит даври ўзига хос аҳамият касб этади. Чунки, неолит даврида инсонларнинг яшаш шароитида улкан ўзгаришлар юз берган. Бу сўз «нео»-янги, «литос»-тош, яъни янги тош даври деган маънони беради. Будауруқдавом этган тош даврининг яқинловчи босқичи бўлган лигиучун шуно билан аталган. Бутушунчанифанга инглиз археолог Д.Леббок 1865 йилда қиритган. Ўрта Осиёда неолит даври хронологик жиҳатдан миллоддан аввалги VI-IV минг йилликларни ўзичига олади. Неолит Яқин Шарқда мил.авв. 8-7 минг йилликлар, Закавказьеда мил.авв. 6-5 минг йилликлар, Европада мил.авв. 7-1 минг йилликларда давом этган. Мезоамерикада мил.авв. 5-1,5 йилликдан - милодий 10-12 асрларгача давом этган. Австралия, Океаниянинг тубаҳолисида, Жанубий Американинг баъзи қабилаларида, Африкада, тропик Осиёнинг баъзи қисмларида бумаданият милодий 20 асрларгача ҳам сақланиб қолган⁹.

Неолит даврида жамиятлар ҳархил таракқиёт даражаларида бўлганлар. Баъзи минтақаларда деҳқончилик ва чорвачилик вужудга келган, баъзи уруғжамоаларовчилик ва термачилик билан шуғулланганлар.

Неолит даврида ибтидоий қабилалар ўтрок турмуш тарзига ўтганлар. Доимий эртўла, лой, гуваладан қурилган кулбалар даяшаганлар. Ўтрок турмуш тарзи жанубий ҳудудларда деҳқончиликнинг келиб чиқишига, чўл минтақаларда эса, ўтроқовчилик хўжалигининг қарор топишига олиб келган. Кейинчалик овчилик хўжалиги замирида чорвачилик пайдо бўлади.

Неолит даврининг энг катта ютуғи ҳам деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши эди.

⁹ Ўзбекистон тарихи. А.Сағдуллаев, Б.Эшов таҳрири остида. – Т. Университет, 1997. – 9 б

Кўпчилик олимлар бу кашфиётнинг инсонлар ҳаётидаги аҳамиятини инобатга олиб,
неолит даври инқилоби дебаҳа берадилар.
Ибтидоий одамларнинг ўзлаштирувчи ўжалик даниш лабчи қарувчи ўжалик қаўтишди.
Бу узоқ ва машаққатли давом этган жараён бўлган.
Термачиликнинг замирида деҳқончилик ётган, овчиликнинг замирида эса, чорвачилик ётган.
Тадқиқотчилар фикрича, деҳқончилик ва чорвачиликнинг пайдо бўлишига аёлларнинг меҳнативасинчқовлиги сабаб бўлган.

Неолит даврида тош нишлаш техникасида янги усуллар силлиқлаш, пардозлаш,
аралаш ва пармалаш усуллари ихтиро этилади.
Бу ибтидоий нишлабчи қарувчи кучланишга да тезроқ янги нишга олиб келди.
Бу усуллар ҳамма қуролларга нисбатан нишланилмаган.
Ўткир тиғ берувчи қуроллар ясашда кертма ва вимна услубидан фойдаланганлар.

Илк неолит даврида макролит қуроллар кенг тарқалган.
Улар оғир ҳажмдаги чақмоқ тош данишланган қуроллар бўлган.
Қуроллар қимтош тахтада силлиқланган.
Тош тахтадан чвазифасини ўтаган. Қумлархўлқварсқуми билан узоқ вақтиш қалаш жараёнида ишланган.
Силлиқланган тош қуроллар неолитохирига келиби ишланган.
Пармалашдасуяк пармавазифасини бажарган.
Суякинани қалқони пига ўрабай лантирганлар,
ундасуякнинг учига қум сепиб турилган.
Пармаланган қуролга даста ўрнатиш мумкин бўлган.

Неолит даврида қуролларнинг тури кўпайган: тош болталар, нонлар, тош тешалар,
исканалар, оғир чўқморлар пайдо бўлган.
Тош болталар неолит даврида барча оғир юмушларни бажарган.
Тошнинг ўжаликдаги аҳамияти катта бўлган, шуни эътиборга олиб, олимлар бу даврни «болталар сри» деб аташнинг амакли фқилган¹⁰.

¹⁰Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Т. 2003. . – 15 б

Неолитдаврижамоаларида меҳнатқуролларини такомиллаштириш билан бир қаторда ҳунармандчиликнинг бир қатор тармоқлари қулолчилик, тўқувчилик, заргарликка бисоҳалари ихтиро қилинди.

Неолитдаври ютуқларидан яна бири намуна руғидо ирасида жуфтоиланинг вужудга келиши бўлиб, у руғичида оилавий муносабатларнинг изгатушишига олиб келди ва жамият тараққиёти нияна да олғасил жишига сабаб бўлган.

Ўрта Осиёда неолитдаври жамоаси ривожланишининг хилқўриниши мавжуд бўлган: 2

1) Жанубий—ғарбий ҳудудларида, ҳозирги Туркменистоннинг Копетдоғ тоғи олди дарё хавзаларида илк деҳқончилик маданияти шаклланган.

2) Марказий ва шимолий ҳудудларида эса, неолитдаври жамоалари овчилик ва балиқчилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Минтақалараро ривожланишнинг ўзига хос жиҳатлари табиий-иқлим шароитидан келиб чиққан. Шунингдек, Ўрта Осиёда неолитдаври ёдгорликларини бир неча йirik территориялхўжалик шаклларга ажратилган.

Масалан:

- 1) Жойтун маданияти.
- 2) Калтаминор маданияти.
- 3) Ҳисор маданияти.
- 4) Сазағон маданияти шулар жумласидандир¹¹.

Жойтун маданияти: Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбий ҳудудида илк деҳқончилик билан шуғулланган қабила лар ёдгорлигидир. Унинг излари фақат Туркменистоннинг жанубий-ғарбий ҳудудлари дан топи лган.

¹¹Рейимбаев, Ш. Хоразм шаҳарларининг архитектуравий-тарихий тизими. XIX аср охири XX аср боши. Т. 2002.-25 б

Олимларуни мил оддана валги Вимингйилликларохири Вмингйилликларбошларига оид деб ҳисоблашади. Уни Б.А.Куфтин, В.М.Массон, Д.Дурдиев, О.Бердиевлар тадқиқ қилган. Жойтун маданиятига Бами, Тўғолоқтепа, Чағиллитепа, Мунчоклитепа, Чўпонтепа, Жойтун, Найзатепа каби бир қатор ибтидоий деҳқонларнинг манзилгоҳлари кирилади.

Жойтун қишлоғида уч қурилиш босқичи аниқланган.

Унда уйлари тўрт бурчак шаклида қурилиб, деворлари гуваладанишланган ва сомон билан суवालган.

Уйларининг ёнида ҳўжалик хоналари, омборхона, сарой ва ўралар ҳам бўлган. Жойтун уйлари деворининг қалинлиги 30 см нита шкил этган. Ҳар бируйда (хонадонда) 5-6 киши дани борато илаяшаган, деб тахмин қилинади. Ҳаммаси бўлиб, Жойтунда 30 гаякинуй-жой комплекслари бўлган, уларда 150-180 киши истиқомат қилган.¹²

Уйнинг ички ўнг томонида катта тўғри бурчакли ўчоқ мавжуд бўлиб, улойдан (гувала) қурилган. Тошқуроиллари асосан чақмоқ тош данишланган. Призма ва конуссимон нуклеуслар қўплаб топилган.

Геометрик шаклдаги микролитларнинг кенг тарқалиши.

Жойтун маданиятининг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Улардан қадаматиг сифатида фойдаланишган. Жойтун ликлар кулолчилик буюмлари ниқўлдаясаганлар ва геометрик нақшлар билан безаганлар.

Илк Жойтун маданияти да безақли сополидишлар кам учрайди.

Безақли идишлар қўпроқ қизил ранг биланишланган.

Илк Жойтун сополидишлари да тўлқинсимон чизиклар учраса, сўнгги Жойтун сополидишлари да тўрсимон чизикларасосий ўринни эгаллайди.

Бу ердан ҳайвон ва одам гавдаси тасвирланган ҳайкалчалар, мунчоқ, шахмат доналари топилган. Ҳайкалчалардан қўпроқ эчки, қўй ҳайкаллари учрайди.

Ҳайкалчаларуруғнинг сиғинадиган буюми деб тахмин қилинади.

1. ¹²Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари.-Т., 2006.

Чўпонтетақишлоғиданбирнечақабрлартопибўрганилган.

Қабрларданғужанакҳолдаёнтмомонигаётқизилганваустигақизилохрасепилгано
дамларнингсуякларитопилган.

Буқабрларнеолитнинг

энгсўнггибосқичигатегишлидир.

Жойтунмаданиятиёдгорликларидантопилганмоддийманбаларуларнингдеҳқон
чиликбиланбирга, чорвачилик, овчиликбиланхамшуғулланиб,
ўздаврiningкаттаютуқлариникўлгакиритганлигиникўрсатди.

Ҳисормаданияти:

Тоғлиминтакалардаяшаб,

асосанхайвоновчилигибиланшуғуллаганқабилалармаданиятидир.

УТожикистоннингтоғлиминтакаларидакентарқалган. Уларнингизлари 300
данортикжойдантопилган.

БумаданиятгаоиддастлабкиёдгорликДушанбешаҳрияқинидагиҲисорводийси
дантопилганлигисабаблиҲисормаданиятиноминиолган.

Ҳисормаданиятинингҳарактерлитомони,

унингаҳолисиқайроқтоштошқуролларигаўзигаҳосишловберишган.

Унингишланишуслублиўртапалеолитдавридагигаўхшайди.

Сополидишларқўлдаишланиб, геометрикнақшберилган.

АрхеологларТутковулмакониданярим эртўлашаклдагиуйқолдиғинива 4
тақабрнитопибўрганганлар. Жасадларғужанакҳолдаётқизилибоёқ-
қўлларибоғланганҳолдакўмилган.

БумозорларҲисормаданиятинингсўнггибосқичигатегишлидир.

ХуддишудаврдаЎртаОсиёнингшимолийвамарказийхудудларидаовчилик,
балиқчиликватермачиликбиланшуғулланганнеолитдаврижамоалариистикома
тқилганлар. БундайёдгорликХҲасрнинг 30-40
йилларидаС.П.Толстовтомонидан¹³

АмударёнингқуйихавзасидатопилганвафангаКалтаминормаданиятиноми
биланкиритилган.

¹³Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко- археологического исследования. М. 1948. -35 стр.

ЁдгорликАмударёнингОқчадарёўзаниданчиққанқадимгиКалтаминорканал
этакларидантопилганиучуншуномберилган.

КалтаминормаданиятиЎртаОсиёнингғарбийвашимоли-
ғарбийтомонидаги ерларидакенгтарқалган. Унингшимоли-
ғарбийчегарасиУралдарёсинингўртавақуйиоқимларигача,
ғарбийчегарасиКаспийденгизигачаборибтақалган.
ЖанубдаҚорақумваҚизилқум этакларигача, шарқда эса,
Оролденгизинингшимолий,
шарқийважанубийтомонидагиқуйиСирдарёгачаборибтақалади.
ҚизилқумваУстюртнингкаттатерриториясидахамКалтаминормаданиятианча
енгтарқалган.

Калтаминормаданиятинингўрганишжараёнидаолимларунингривожланишб
оскичларинианиқладилар.

- 1) Дарёлисой (мил.авв. VI-IVмингйилликларгаоид),
- 2) Жонбос (мил.авв. IV—IIIмингйилликларгаоид),
- 3) Саксовул (мил.авв. IIIмингйилликохири-
IIмингйилликбошларигаоид).

ОқчадарёҳавзасиданкўплабКалтаминормаданиятигаоидёдгорликлартопи
лган. Уларнинг 3-4
таманзилгоҳинингмаданийқатламибузилмасдансақланибқолган.

Булар: 1) Жонбас-4, 2) Қават-7, 3) Толстовманзилгоҳи, 4)
Тумеккичикқабристонидир.

ДарёлисойёдгорликларикадимгиЗарафшондарёсининг
энгқадимгиўзанларданбириДарёлисойбўйларида
топилганмаконларҳисоблан
ади. Дарёлисойсоҳиллариданилкнеолитдавригаоидқирғичлар,
тарашлагичлар, парақаларватрапетсиялартопилган. Бу
эрданбошқажойларгахосбўлмаганўзигахосшоҳдортрапетсиялартопилди.
Мақонданнақшлисоддасополидишларинингпарчаларихамтопилган.

Неолитдавриодамларидарёсоҳилидамаконқилиб, балиқчилик,
овчиликбиланшуғулланганлар¹⁴.

НеолитдавриёдгорликлариҚизилқумнингЧинкелди, эчкилисой,
ХўжаГумбаз, Қорақатдеганжойларданҳамтопилган.
УжойлардантопилганархеологикманбаларДарёлисойтопилмаларигаўхшашбў
лганлигисабаблиуниДарёлисойтипидагиилкнеолитдавриёдгорликларикатори
гакиритадилар.

Жонбос-4. МакониОқчадарёқирғоқларидантопилган.
УниС.П.ТолстоврахбарлигидагиХоразмархеологик
экспедитсиясиаъзолариўрганган.

Маконданчакмоқтошданясалганмеҳнатқуроллари, сополпарчалари,
хайвонвабалиқсуякларибиланбиргакаттачайлақолдиғиҳамтопилган.

Чайладанеолитдавридаёнғинбўлганлигианиқланган.

Уқалинлойқаостидақолган.Чайлаярим эртўлашаклидабўлиб, унингмайдони
290кв.м (24мх 17м) бўлган. Уёғочустун, синчларбиланкўтарилган.
Унингтомигакўндалангёғочларташланиб, устиқамишбиланёпилган.
Чайласатҳинингкўпжойлариданкатта-кичикчуқурчалартопилган.

Буустунвасинчларўрнатилганчуқурчаларбўлган.

Чайлаўртасидакаттамарказийўчоққолдиғи, унингатрофларидан эса, 100
гаякинмайдаўчоқларқолдиғи, чайлаатрофидан эсакул,
куйганқамишваёғочқолдиқларитопилган. С.П.Толстовҳисобигақўра. бу эрда
120-125 одамяшаган. Жонбос-4 каттауруғжамоанингмаконибўлган.

Жонбос-4 маконидансўнггинеолитдавригахоснуклеуслар,
найзапайконлари, қирғич, ўқучлариватошқуроллартопилган.
Маконнингмаданийқатламиданбалиқ, ёвойичўчқа, қирғовул, ўрдак,
ғозтухумларипўчоқлари, жийдаданакларихамтопилган. Топилгансуякларнинг
86% балиқларнингсуякларибўлибчиққан. У
эрдансополидишларнингпарчаларихамтопилганбўлиб,

¹⁴Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. 1957. -44 стр

улартухумсимоншаклда, остияссибўлиб, сополидишларнингсиртиилонизи,
арчабаргисингари, ромбик, учбурчак,
тўлқинсимонгеометричнақшларберилган.

Калтаминорликларсополидишлариниўзигахостарздаясаганлар.

Уларқопгаўхшашнаксагақумсолиб,
атрофинилойбиланшувабчикқанларвақуритилган. Кейин
эртандиригаўхшашхумдонгабирнечтаситерилиб,
оловёқилганвахумдоноғзибекитилган. Каттахароратдаоловёниб,
идишичидаизқолдирган. Шусабабсополбуюмларитухумсимоншаклдабўлган,
лекинидишичипишмасданқолган.

Сополлойигаянтоқёкиқамишнингтозакулисолинган. Сополқозонларга
эсамайдалангантошларқўшилган.

Жонбос-4

атрофидагитақирларданнеолитдавригаоидиккитақабртопилган.
Мархумларғужанакҳолда, яъниоёқ-қўлларинибукиб, кўмилган.
Қабрларнингҳархилжойларидантурлитақинчоқлар, чакмоқтошқуроллар,
сополидишларсиниқларивақизилбўёққолдиқларитопилган.
Бутопилмаларкалтаминормаданиятигахос эди.

Толстовманзилгоҳини.А.В.ВиноградовЖонбос-4

маконигаяқинжойдантопганваустозиС.П.Толстовшарафига
«Толстовманзилгоҳи» номиниберган.
Тадқиқотларнатижасидамаконнингривожланганнеолитдавригатўғрикелишив
амил.авв. ИВ-мингйилликларгаоид
эканлигианиқланди.Маконданиккитахонақолдиғитопилганбўлиб,
уларданбиринингмайдони 120 кв.м. Хонанингконуссимонтомиаввалқамиш,
сўнградарахтқобиғибиланёпилган.
Хонаданустунқолдиқлариваўчоқизларианиқланди.
Маконданчакмоқтошданишланганмикролитқуроллар, камонўқучлари,
турлихилсуякқуроллар, гарпунлар, қармоқлар, игнасимонучлиқуроллар,
игналар, силлиқланибишланганболтачалар,

тошвасополларнисиллиқлайдиганасбоблар, чиганоқлардан,
паррандасуяклариваферузатошданясалгантакинчоқлартопилган. Шунингдек,
кора-
кизишваокрангдагибўёқларбиланбўялгантурлинақшларбиланбезатилгансопо
лбуюмларнингпарчаларитопилган.

ТолстовманзилгоҳидагитошқуролламингДарвозақирИ,
ИИваКаттаТузконмаконларидагиқуроолларбиланўхшаштомонларианиқланган
.ТолстовманзилгоҳидантопилганашёларКалтаминормаданиятинингўзигахосх
усусиятлариниянадаойдинлаштирди¹⁵.

Жумладан, Калтаминорхўжалигинингасосинибалиқчиликташқилган.
Баликовидатўрдан, суякгарпунлардан,
тошсанчкиданвақармоқларданкенгфойдаланганлар.

УларнингнамуналариКалтаминормаданиятиёдгорликларидакўплабучрайди.

Хўжаликдаҳайвоновихаммуҳимаҳамиятга эгабўлган. Уларасосан,
ёввойичўчка, бухороохуси, жайрон, кулон,
сайғоқвабошқаҳайвонларниовлаганлар. Овдауларўқ-
ёйданкенгфойдаланганлар.

Хўжаликдапардозлангантошболталарватешаларданфойдаланишган.

Аҳолиситўқимачиликбиланҳамшуғулланиб, ўзлариучункийим-
кечаквабалиқларучунтўртўқишган.

Хўжалигинингучинчитармоғитермачиликбўлган.

Ёдгорликлардаёввойижийдаданагикўплабтопилган.Сирдарёнингпасткиоқими
дасўнггинеолитдавригаоидкўпгинамаконлартадқиққилинди.

ШуларданСаксовулваШулқумқароргоҳлариданкаттаматериалолинган. Бу
ердагиибтидоийжамоаларкўпинчақирғичқуроолларинитошсиниқлариданясаг
анлар. Сополидишларнингтурлишаклларимавжуд.

Улартухумсимоншаклдабўлиб, тагитекисишланганвақисманнақшланган.

Калтаминормаданиятинингжтимоийривожланишидаматриархатдавриб
ўлиб, жуфтоилаларшакллаган эди. БунданЖонбос-4 маконидантопилган 100

¹⁵ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: Фан. 1964.44 б

гаякинмайдаўчоклардаракберади. Шунингдек,
калтаминорликларўзфаолиятларидатабиатгабутунлайқарам эдилар.
Уларяшашжойлари, кулбаларинидарёвакўлбуйларидақурганлар.
Дарёларўзўзаниниўзгартиришибилануларҳамўзманзилгоҳлариниўзгартирган
лар. ҲозиргикундаКалтаминормаданиятиизлариСирдарёнингқуйиоқими,
ҚизилқумнингичкихудудлариваЗарафшоннингқуйихавзаларидатопилган.

Тумек-кичикқабристон. Сўнгинеолитдавригаоидмуҳимёдгорликбўлиб,
у 1972 йилдаАмударёнингқуйиоқимидантопилган. У эрдатадқиқотлар 1973-
1974 йиллардаолибборилди. Қазिशмаларвақтида 27 такаброчибўрганилди.
Қабргадафн этилганларчалқанчасигаётқизилган, бошлари эса, асосан,
шимоли-шарққақаратибқўйилганвакийимбошларибиланқўмилган.

Склетларустидатақинчоқларсақланибқолган.

Тошқуролларвасополбуюмларнингпарчалариқўйилган.

Қабрдагисуюклардақизилрангизларимавжуд. Бууларнингдиний
эътиқодларибиланбоғлиқбўлган.

ТадқиқотларнатижасиданеолитдавридаЗарафшондарёсинингбештатармоғиА
мударёгақўшилганлигианиқланди.

МазкуртармоқларҚизилқумхудудидакатта, кичикқўлламиҳосилқилган.

ЗарафшондарёсинингйириктармоғиМохандарёбўлиб,

унингҳамоқимидақоълларшаклланган. Бугунгикундауларшўрланиб,

халқорасидаКаттатузкон, Кичиктузкондебаталибкелинади.

Шуқадимгикўлёқалариданеолитдавриаҳолисиистеъқоматқилган. 1950

йиллардаЯ.Ғ.ҒуломовМохандарёбўйлабархеологикқидирувишлариниолиббо

рди. 1960 йилларда

эсабухудуддаА.АсқаровбиланЎ.Исломовлартадқиқотишлариниолиббориб,

100 данортиқнеолитдавриманзилгоҳларинитопдилар. Уларбир-

биригажудаякинмасофадажойлашган. Бужойларданқирғичлар, пичоқлар,

ўроқ-рандалар, найзаучлари, ўроқлар, парма, тешкичлар, ёргучоқ, қайроқтош,

болтавабошқабуюмлартопилган. Тошқуролларданташқарибу эрдан,

тақинчоқлар, мунчоқлар, сополидишларитопилган. Сополидишларнингкатта-

кичиклиги, безагихархилбўлиб, оғзикенгроқ, остидумалоқшаклдабўлган.
Лекинбу эрдасуякданқуруллартопилмаган.
Унингкўпларимавсумийманзилгоҳларбўлиб, маданийқатламлар
этарлисақланибқолмаган.

ФакатгинаДарвозақирманзилгоҳидамаданийқатламяхшиасқланган.

ДарвозақирИмакониБухоровилоятинингҚорақўлшаҳарчасидан 40-45
кмшимоли-ғарбидагиКаттаТузконкўлидан 600-700 метрмасофадажойлашган.

У эрда 3тамаданийқатламтопилганбўлиб, юқорикатламибузилибкетган.
Лекинундананчабойматериаллартошмехнатқурулларисиллиқлангантошболта
лар, қирғич, тешгич, ўроқ-ранда, парматопилган. Иккинчиқатламдан
эсагулханқолдиқлариваозмиқдордақуруллартопилган. Учинчиқатламдан эса,
ўчоқларватураржойқолдиқлари, силлиқлангантошболта,
бошқахилтошқуруллар,
тўлқинличизикларбиланбезатилгансополбуюмларваҳайвонсуяклариколдиқла
ритопилган¹⁶.

ДарвозақирмаданийёдгорликларигаўхшашбуюмларҚашқадарёнингқуйиоқим
иданҚумсултонваПойкентпастьтекисликларидаҳамтопилган.

Пойкентмаконларидантошболта, қирғич, тешкич,
ўроққадамаларвасополидишларнингсиниқларитопилган.

Тадқиқотнатижасидауларнингмил.авв. IV—

Шмингйилликларгамансублигианиқланди.

Тошқадимдаинсонхаётидамухиролўйнагантабиийматериалбулган.

Чункиқадимгиодамтошёрдамидаовқилган, мехнатқурулиясаган,
бирсўзбиланухужаликасбобларинингасосийқисминиташқилқилган.

Шунингучунхаминсонияттарихинингдастлабкиваасосийбоскичлари
(палеолит, мезолитванеолит) тошдавридебномланган.

Букаттатарихийдаврмехнатқурулини тошданбошкаматериалданясайолгунча,
яъниинсонхаётигаилкметалларнингкирибкелишигақадардавом этган.

¹⁶Ғуломов Я.Ғ. Қадимги маданиятимиз илдизлари. Т.: Фан.

Бизушбумаколадаурганаетгандавртошдавренингбирбоскичибўлиб, унеолит,
яънилотинчаянгитошдавридеганмаънонибилдиради.

Ўзбекистанхудудидабудаврсанасиянгимаълумотларгакўрамил.авв. ВИИ-
ИВмингйилликлардебаниқланган.

БунгамисолқилибҚизилқумчўлидагиОёқғитмаёдгорлигининг
энгкуйикатламлариданолинган 60
гаякинкулвасуяққолдиклариниолишимизмумкин.

МазкурартефактларАРТЕМИС 1)
Лабараториясидазамонавийтехникусулларданфойдаланибаниқланган.

Хусусан, радикарбон (С14)
усулинатижалариёрдамадагитопилмаларнинганиқлангансанасимиллодданава
лги 6 300 йилгатенгбулмоқда.

Будавргакелибодамтошгаишловберишнингянгиусуллариниўзлаштириб,
хажмижихатиданжудамайда (микролит)

бўлганўткиртиғлимехнатваовқуrolлариясайбошлаган.

Тошданқуролясашдатошнингсифатимухимролўйнаганиучунқадимгиодам
эндисифатлитоштанлашбиланбиргаликда, тошнисилликлaш,
пармалабтешишсингариянгитехнологияларнихамкашф этган.

Майдатошқуrolлари (микролитлардейилади)

эсакундаликтурмушдакупроқишлатилабошлаган. Энгмухими,

махсулотишлабчикаришнингхужаликасослари, жумладан, даст-

лабкидеҳқончиликвачорвачиликвужудгакелган. Бушубхасиз, ибтидоийтузум,

жамоаларкундаликтурмуштарзи, хуллас, ижтимоий-

иктисодийфаолиятнингбарчасохаларидакескинўзгаришларгаолибкелган.

Шунингучунхамнеолитдавриникўполимлар

"цивилизацияларбошланишидаври" дебхаматашади.

Чункибудавргакелибибтидоийсанъат,

уйсозликвахўжаликсохасидакўпгинаихтироларқилинади. Мисолучун,

лойниоловдапиширишбилансополидишнингилкшаклларикашфқилинадивауш

букашфиётинсонияттарихидакаттаахамияткасб этади.

Будаврдаолдингитараққіётбосқичларигақарагандаянги,
инсоняшашиучунқулайхудудларниўзлаштиришжараёнитезлашиб,
ахолитоборакенгроқминтақалардаяшайбошлаган. Тадқиқотларкўрсатишича,
ватанимизхудудиданеолитдавридаодамзодяшашиучунқулай
экологикмухитмавжудлигиданжануби-гарбийУстюрт,
Қизилқумичкихудудлари, МарказийФаргона, ЗарафшонваАмударёқуйи
этакларинеолитжамоалартомонидандеярлиўзлаштириббўлинган.
Бухислатуларнитурмуштарзинимазкуржараёнгамослаштиришгамажбур
этган.

Буўзгариштурлинеолитмаданиятларинингўзигахосмахаллийхусусиятларидаи
фодасинитопган.

Ўзбекистанхудудиданеолитдавриёдгорлик-
ларихамкўпийилларданбериЎзбекистонликвахорижликолимлартомониданўрга
нибкелинмокда.Жумладан, неолитдавригаоидКалтаминор,
МарказийФаргона,
Сазогонкабитарихиймаданийжамоаларнингтурмуштарзихусусиятларимамлак
атимизхудудидаўрганилмокда.

ЎртаОсиёиккидарёоралиғихудудларидагиовчивабаликчижамоаларимаданият
ихисобланганКалтаминормаданиятинафакатАмударёқуйиоқими,
балкиОқчадарёхавзаси, Қизилқумнингичкихудудлари (Лавлакон),
ҚуйиЗарафшонқадимийўзанлари (Мохандарё, эчкилисой, Оёқағитма,
Дарёсой - шимолий, Чорбакти (ўртаўзан)
хамдаҚуйиАмударёсулсохилиУзбой, Сарикамиш, шунингдек, Устюрт,
шимоли-шаркийОролбуйи,

ЖанубийҚозоғистонхудудлариғамтарқалганлиғиархеологиктадқиқотларту
файлианиқланган (Виноградов, 1972). Хусусан, 1939
йилиС.П.ТолстовтомониданАмударёқуйиоқимибўйлабОқчадарёхавзасидаЖо
нбос-4 ёдгорлигинингочилишибиланбумаданиятнингўрганилишибошланган
эди (Толстов, 1948). Кейинчаликшимоли-шаркийОролбуйи,
Оқчадарёдатадқиқотишларидавом эттирилиб, Калтаминормаданиятигадойир

100 данортиқ. ёдгорликлараниқланган ватадқиқ этилган (Толстов, 1962; Виноградов, 1968)¹⁷.

1965 йилдан эътиборан Калтаминормадания-
тимажмуасига кирувчи ёдгорликларни ўрганиш даянгибоскич бошланди ва
1965-1972, 1975, 1978
йиллар мобайнида комплекс тадқиқотишлари Қизилқумички худудларида олиб
борилди (Виноградов, Мамедов, 1975).

Хозирги кунда қуйи Зарафшон воҳасидаги 3
та кадимий ўзанларида аниқланган неолит дав-
римоддий маданиятини ўрганишда Ўзбекистан археологик
экспедицияси отряди, Мохандарё экспедицияси, Хоразм комплекс археологик
экспедицияси Қизилқум отряди, Ўзбекистан

МУ геоморфологик отряди,
Самарканд давлат Университетининг Қуйи Зарафшон археологик
экспедицияси, Ўзбек-Франсуз қўшма археологик
экспедициялари тадқиқотлари натижалари муҳим бўлди (Гулямов, Аскарлов,
Исламов, 1966; Виноградов, Мамедов, 1975).

Калтаминорт тарихий-маданий жамоаларининг асосий таянч,
маданий қатламлари бўзилмай ххши сақланган археологик ёдгорликларига

- 1) Жонбос-4.
- 2) Толстов.
- 3) Учаши 131.
- 4) Лавлакан-26.
- 5) Дорвба-закир 1, 2 каби маконларкиради.

Зарафшон қадимги шимолий ўзанининг таркибий қисми хисобланувчи Оёка
гитма хавзаси шарқий қисмида жойлашган бўлиб, 1995 йили Ўзбек-
Полша халқаро қўшма экспедицияси томонидан аниқланган. 2005
йилдан бошлаб Ўзбек-Франсуз (МАФАНАС) халқаро қўшма

¹⁷Толстов С.П. По делам древне хорезмийской цивилизации. М. 1948. 44 стр

экспедитсияситомониданўрганибкелинмокда.

Маконучтамаданийқатламданиборатваундан 50
мингданортикашёвийдалиллар (асосантошқуроллар), янаўчокқолдиклари,
фаунавафлорақолдикларитопилган. БуёдгорликхамКалтаминоржамоа-
ларимаданиятигамансуб (Хўжаназаров, Шумчак, 1995). Сунггийиллардаги,
археологиктадқиқотларасосидаҚуйиЗарафшонвохасинеолитёдгорликлариних
ронологикжихатданқуйидагиучбоскичгабўлишмумкин:

1). Илкбоскич: мил.ав. ВИИ-Вмингйилликнинг 1-ярми, Учаши-131
хамдаДарёсойваГарбийОёқағитмаатрофидагибирқатарёдгорликлари.

2). Ўртабоскич: мил. ав. В-мингйилликохири-ИВмингйилликДарвазакир
1,2; МохандарёхамдаЧорбақтивохасиёдгорликлари.

3). Сўнггибоскич: мил.ав. ИВмингинчийилохири - ИИИмингйиллик
ШарқийОёқағитмахамдаМохандарёатрофидагибирқаторёдгорликлар.

А. В.

ВиноградовКалтаминорёдгорликларимоддиймаданиятиниатрофличаўрганиб,
бумаданиятнихронологикжихатданқуйидаги 3 татадқиқотбоскичигабўлади:

1). Дарёсойбоскичиилкнеолитмил.авVIIIмингйилликохири-
Вмингйилликўрталари (Учаши - 131, 29, 84, 85, 159, Хўжагумбаз-5,
Оёқағитма 322, Қарақата 23);

2). Жонбосбоскичиривожланганнеолитмил.ав. В-мингйилликохири-
Вмингйилликўрталари (Жонбос-4, Толстовмакони, Лавлакан-26, Дорба-
закир-1, 2 Оёқағитмаёдгорликлари);

3). Сўнггинеолитбоскичимил.ав. ИВ-мингйилликохири-
ИИИмингйиллик (ШарқийОёқағитма, Мохандарёёдгорликлари).

Юқоридазикр этилгантадқиқотларасоси-
датопилганархеологикашёвийдалилларКал-
таминоржамоаларимоддиймаданиятинингасосийхусусиятларинибелгилайди.
Хусусан, Калтаминортарихий-
маданийжамоаларитошиндустриясиаслидамикропаракалииндустриядир.

Геометрикшаклдаги (трапеция, параллелограмма, учбурчак, сегмент)

куроллархамсезиларли. Шунингдек, қирғичлар, тешғичлар, санчкилар, ўқ-
 ёйпайконлари,
 суяккуроллархаммоддиймаданиятни белгилашда муҳим миллардандир.
 Калтаминорликларнинг сополбуюмлари
 (барчасополбуюмлар кулдаясалган ва бунда маҳаллий тупроқлардан фойдаланил-
 ган), юқорида У чаши-131
 сополлари жойтунликлар сополлари билан бир қаторда, Ўрта Осиё миқёсида
 энг дастлабки сополлар бўлганлиги борасида сўз борган эди.
 Калтаминорликларнинг кейингитараққиёт босқичлари сополбуюмлари жойтун-
 ликлар сополидан фарқли ўлароқ нақшлар чизилмасдан,
 балки кесмаёкимухруслубда хархил геометрик шаклда амалга оширилган.
 Бу нақшлар сополпиширилгунга қадар юмшоқлойга ботириб туширилган.
 Идишларнинг таг қисми тухумсимон ёки овал шаклда бўлган¹⁸.

Калтаминор жамоаларининг тирикчилик асослари ўзлаштирма хужалик,
 яъни термачилик, овчилик ва баликчилик дани борат бўлган.

Калтаминор тарихий-
 маданий жамоалари кўшниминтакалардаги ўхшаш маданият жамоалари билан як-
 индан ўзаро маданий алоқа дорликда бўлган итадқиқотлар жараёнида аниқланган.
 Бу алоқа дорликларуларнинг моддий маданияти, хусусан, меҳнат қуроллари,
 сополбуюмлари, турар жойлари, дафн маросимлари,
 хужалик асослари каби жиҳатлар данамоён бўлади. Жумладан,
 С.П. Толстов ва А.В. Виноградов ўз тадқиқотларида калтаминорликларнинг микро-
 олит тош қуролларга ишлов бериш услублари,
 сополидишлар шакллари ва нақшлари (геометрик, тулқинсимон)
 ни асос қилиб олган холда кўшни Шарқий Каспий бўйи (Жебел, Дам-дам-чашма
 1,2), Жанубий Туркменистон Копеттоғ этаги Жойтун маданияти, шунингдек,
 Олд Осиё, эрон, Ирокхудудлари жа-
 моалари билан маданий алоқада бўлганларини таъкидлаб ўтадилар.

¹⁸ Аскарлов А.А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. 1994. -44 б.

Олимлар ўртасида Калтаминормаданиятининг келиб чиқиши масаласида яқин диллик йўқ. Жойтун, Калтаминор ва Жебелтуридаги Каспий бўйи неолит даври маданиятлари илдизиягона бўлиб, бужараёнда Яқин Шарқ жамоалари муҳим рўл ўйнагани ҳақидаги илмий хулоса ҳамбор (Виноградов, 1981).

Тўғри, А.В.Виноградов Каспий бўйи мезолитнинг Калтаминормаданияти шаклланишидаги ўрнини инкор этмагани ҳолда, бу етарли манба бўла олмаслигини такидлаган.

Фикримизча, Калтаминормаданияти шаклланишида Шарқий Каспий бўйи сўнгги палеолит, мезолит ёдгорликлари, қолаверса, сўнгги тадқиқотларга асосланган ҳолда Зарафшон воҳасида, хусусан, Қизилқумда топилган қатор палеолит ва мезолит ёдгорликлари каби маҳаллий маданият илдизлари нима нутмаслик ҳосил қилиш мумкин.

II. Бронзадаврида Хоразм шаҳарсозлиги

Сўнгги бронза даврида ҳам қадимги Хоразм хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири чорвачилик хўжалиги эди. Бу даврга оид маконлардан жуда кўплаб турли хайвонларнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилган. Чорвачилик хўжалигида от асосий ўринда бўлиб улардан юк ташиш ва сафарга чиқишда фойдаланилган. Айрим манзилгоҳлардан от анжомларининг топилиши шу жараёндан далолат беради. Ўтроқ деҳқончилик қабилаларининг чорвачилиги уй чорвачилиги хусусиятига эга эди. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Орол бўйидаги хўжалиги асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган қабилалар ўртасида фарқлар шакллана бошлайди. Мил. авв. ВIII-ВI асрларга келиб эса, улар маданияти ўртасида кескин фарқланиш сезилади. Фикримизча, айнан мана шу даврдан бошлаб, Шарқий Орол бўйида ярим кўчманчи чорвадор хўжалик маданий шакли устунлик қилган бўлса, Амударёнинг жанубий ўзанларида эса юқори даражадаги сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончилик хўжаликлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Мил. авв. I минг йилликнинг бошларида Орол бўйида ҳунармандчилик

ажралиб чиқишининг дастлабки белгилари кузатилади. Ортиқча маҳсулотнинг кўпайиши эса мулкӣ ва ижтимоӣ табақаланиш учун имкониятлар яратади.

М.М.Мамбетуллаев Хоразм ҳудудларида шаҳар тараққиётини қуйидаги хронологик босқичларга бўлиш мумкинлигини таклиф этади:

а) аҳмонийларгача бўлган давр ёки илк темир асри шаҳарлари (мил.авв. ВИИ-ВИ аср ўрталаригача - Кўзалиқир);

б) аҳмонийлар даври шаҳарлари (мил.авв.ВИ аср ўртлари В аср - Қалъалиқир);

в) илк антик давр шаҳарлари (мил.авв.В аср охири-III аср-Хазорасп, Бозорқалъа, Улли Гулдурсун, Қозоқлиётган ва бошқ.);

г) эталон археологик мажмуалари ўтиш даври шаҳарлари (мил.авв. II аср – мил.авв.И аср – Хоразмда ҳозиргача йўқ.);

д) «Кушон» даври ёки сўнгги антик давр шаҳарлари (ИИ-ИВ асрлар - Тупроққалъа)

Мил. авв. II минг йилликнинг биринчи чорагига келиб қадимги Хоразм ҳудудларида суғорма деҳқончилиқнинг тараққий этиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида ибтидоӣ жамоа муносабатлари ўрнига давлатчилиқ тизими шакллана бошлайди. Ушбу тизимнинг шаклланишида қадимги шаҳарларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Аммо, таъкидлаш жоизки, Хоразм кўҳна шаҳарлари орасида энг дастлабки пойтахт қайси шаҳар эканлиги ҳозиргача аниқ эмас. Тадқиқотлар натижаларига кўра, қадимги Хоразм шаҳарларининг режавий услублари – ички ва ташқи тузилиши, ҳимоя иншоотлари, табиӣ жойлашуви нуқтаи назаридан кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашлиқ топади. Тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган Хоразмнинг энг қадимги шаҳар-қалъаларидан бири бўлган Кўзалиқирнинг шаклланиши мил. авв. III-Vёки ВИИ-ИВ асрларга оиддир.

Чунончи, мил.авв. VIII-V асрлар бутун Ўрта Осиё ҳудудларида йирик шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан изоҳланади.

Кўзаликир қадимги Хоразмдаги дастлабки тузилиши анча аниқ бўлган, химоя деворлари билан ўраб олиниб диний-топиниш хусусиятига эга бўлган меъморий ёдгорликни ўзида акс эттиради. Унинг атрофларидаги кенг майдон, афтидан кейинги қурилишларга мўлжалланган бўлиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, мил.авв. VI-V асрларга келиб Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданиятида ибодатхоналар қурилиши муҳим бўлиб, асосий омиллардан бири ҳисобланади. Кўзаликир Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари каби воҳанинг мустаҳкамланган ҳарбий-сиёсий ва маъмурий маркази ҳисобланиб, ривожланган суғорма деҳқончилик билан таъминланган эди.

Кўзаликир ҳақида янада батафсилроқ тўхталадиган бўлсак, ушбу ёдгорликда ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси кўплаб тадқиқот ишлари олиб борган. Оролбўйи воҳасидаги қадимги йирик каналлардан бирининг яқинида жойлашган ушбу ёдгорлик топилмалари мил.авв. VIII асрдан V-IV асрларгача саналанган. Қадимги Хоразм тадқиқотчилари «кўҳна шаҳар» ва «қалъа» деб таърифлаган ушбу ёдгорликдаги турар жойлар асосан пахса ва хом ғиштдан қад кўтарган. Тадқиқотлар натижаларига кўра, қалъа иккита қурилиш даврини бошдан ўтказган. Мил.авв. VI-V асрларга оид пастки қатламлардаги ғиштларнинг ўлчамлари мил. авв. V-IV асрларга оид юқори қатлам ғиштларидан фарқланади. Ундан ташқари сополларнинг хусусияти ва бронза ўқ учларининг ясалишида ҳам айрим фарқларни кузатиш мумкин.

Кўзаликирнинг марказидан йирик бино қолдиқлари очилган бўлиб, бу ерда ярим метрга яқин маданий қатлам сақланган. Ҳар иккала қурилиш даврида мавжуд бўлган ушбу бино 285 кв.метрни эгаллайди. Қатъий режавий тузилиш ва бинонинг қатъий майдони бутун мажмуага салобат бахш этган. Марказий бинонинг шимол томонидан учта миноранинг асоси қазиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, улар диний маросимлар билан боғлиқ иншоотлардир.

Кўзаликир тадқиқотчилар томонидан аҳмонийларгача бўлган давр билан саналанишига қараганда Оролбўйи ҳудудларида пайдо бўлган биринчи

шаҳар бўлиши мумкин. Ўрта Осиё ўтроқ аҳоли воҳаларининг Аҳмонийлар давлати таркибига киритилиши билан ҳудудларнинг ички сиёсати сатрапликлар марказларида жамланган эди. Сатрапликлар марказлари мустамлакачилик ва бошқарувнинг асоси бўлиб, бу ўринда урбанистик марказларнинг мудофааси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб боради. Эскилари таъмирланиб, янгилари шаклланаётган ушбу мил.авв. VI-IV асрларга оид шаҳарлар мудофаасига алоҳида эътибор қаратилади. Тадқиқотлар таҳлиliga кўра, Кўзалиқир ҳам айнан шу тоифага кирувчи кўҳна шаҳарлардан бири эди. Бошқача қилиб айтганда, мил.авв. II минг йилликнинг ўрталаридаги шаҳарларнинг шаклланишида сиёсий-ҳарбий омил асосий ҳисобланган. Бутун қадимги дунёда бўлганидек, Хоразмда ҳам шаҳарлар иқтисодий, сиёсий ва диний-мафкуравий марказлар ҳисобланган. Ўз вақтида С.П.Толстов таъкидлаганидек, агар Хоразмнинг энг қадимги шаҳарлари марказларида жамоат-диний иншоотлар жойлашган бўлса, милоднинг бошларига келиб шаҳарларнинг марказий қисмини қалъа эгаллайди.

Қизилқум чўлларининг ичкарасида, Жонидарё қадимги ирмоғининг ўрта оқимида Чирикработ кўҳна шаҳри харобалари жойлашган. Ёдгорлик 1946 йилда С.П.Толстов томонидан очилиб, 1948-49 йилларда унда тадқиқот ишлари олиб борилган. 1957-58 йиллардаги Ю.А.Рапопорт ва С.А.Трудновскаяларнинг тадқиқотлари туфайли ёдгорлик ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асослаш имкониятлари янада кенгайди.

Қизилқумдаги ярим кўчманчи апасиак қабилалар иттифоқининг пойтахт шаҳри деб эътироф этилган Чирикработ кўҳна шаҳри баландлиги 15 метрли тепа устида бунёд этилган. Кўҳна шаҳар ҳудудидан турли даврларда барпо этилган ҳимоя иншоотларининг излари аниқланган. Тарҳий тузилиши тухумсимон – айлана бўлган кўҳна шаҳар икки қатор ҳимоя деворлари билан ўраб олинган (42,6 гектар). Кўҳна шаҳар марказида (12,4 гектар) қалъа жойлашган. Кўҳна шаҳар энлиги 40 метр, чуқурлиги 4,5 метр бўлган хандақ билан ўраб олинганлиги мудофаа ишларига алоҳида эътибор берилганлигидан далолат беради. Чирикработдан бир нечта мазор-қўрғонлар

очиб тадқиқ этилган бўлиб улардаги топилмалар мил. авв. V-IV асрларга оиддир.

Хоразмдаги архаик давр маданиятининг келиб чиқиши ва ашёларининг ёшини аниқлаш мақсадида тадқиқотчи Б.И.Вайнберг махсус тадқиқотлар олиб бориб бу ҳудудлардаги дастлабки тўртбурчак шаклдаги хом ғиштларнинг тарқалиши ва сополлар кўринишидаги ўзгаришлар Узбой ирмоғи ва Каспий орқали тўғридан тўғри Эрон билан алоқалар туфайли юз берган бўлиб, мил.авв. IV асрнинг иккинчи чораги ёки ўрталаридан Эрон моддий маданиятининг баъзи кўринишлари ёйилишига олиб келди деган хулоса чиқаради.

Фикримизча, Хоразм қадимги шаҳар маданияти шаклланишида бутун Ўрта Осиё ҳудудларида бўлгани каби ташқи таъсир ва маданий алоқаларни инкор этмаган ҳолда, бу ҳудудларда ўтроқ деҳқончиликка ўтиш, суғориш тартибининг шаклланиши, ўтроқ аҳолининг турар-жойлар барпо этиши бронза давридаёқ маълум бўлиб, бу омиллар кейинги даврлардаги шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши учун асос бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Демакки, Хоразм илк шаҳарсозлиги маданияти шаклланишида маҳаллий анъаналар устунлик қилар эди. Шунингдек, бутун Ўрта Осиё минтақасида бўлгани каби қадимги Хоразм шаҳар маданияти асослари ҳисобланган илғор хўжалик тизими юритиш, суғориш тармоқларини сақлаш ва ривожлантириш, хунармандчилик ва савдо-сотиқ қабилар – ўзаро тарихий-маданий алоқалар билан боғлиқ эди. Бу жараёнлар айниқса, мил.авв. VIII-IV асрларда анча тараққий этган бўлиб, бу ҳолат Хоразм шаҳарсозлигининг ўзига ҳос хусусиятларида ҳам намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мил.авв. X-VIII асрларда Хоразм ва унга қўшни бўлган ҳудудларни урбанизация жараёнлари қамраб олган эди. Натижада бу ҳудудларда тарихий-маданий деҳқончилик воҳалари пайдо бўлади. Мил.авв. VI асрдан бошлаб эса Хоразм воҳасида шаҳарсозлик

маданияти шаклланди ва у қадимги Шарқ цивилизацияси марказларидан бирга айланиб борди.

Қадимги Хоразм шаҳарлари такомиллашган муҳофаа тизимига эга бўлиб, кўҳна шаҳарлардаги аввалдан пухта ўйланган режавий услуб, меъморчилик кўринишидаги ўзига хос хусусиятлар ҳамда мукаммал муҳофаа тизими - Қадимги Хоразм шаҳарлари бунёд этилишида аниқ фанлар натижаларидан кенг фойдаланилганидан далолат беради. Шунингдек, қадимги Хоразмнинг катта-кичик кўҳна шаҳарлари, ривожланган, хунармандчилик, йирик суғориш иншоотлари-ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг маълум ҳудудларда марказлашганлигини ва бу ҳудудларда ўзбек давлатчилигининг кўпгина белгилари мавжудлигини кўрсатади.

Милоддан аввалги VI—V асрларда тараққий этган қадимги Хоразм давлати ҳақида археологик изланишлар жуда бой материаллар беради. Ўнлаб ўша давр қалъалари, қадимги шаҳар қолдиқлари ўрганилган. Қадимги Хоразм тарихи ва маданияти ҳақида бой материалларни бизгача сақлаб келган ёдгорликлардан бири Қўйқирилган қалъадир.

Қўйқирилган қалъада 1951—1957 йилларда археологлар иш олиб бордилар. Аниқланишича, бу шаҳар қадимги Хоразм давлатининг милоддан аввалги II ва милодий I асрига тегишли обод шаҳарларидан бири бўлган. Шаҳар дойра шаклида қурилган баҳайбат қалъа бўлган. Қалъанинг ташқи деворида 9 та бурж бўлган экан. Ташқи девор ичкараси беҳисоб калин хоналар билан қопланган. Қўйқирилган қалъа тўрт аср девомида бир неча бор таъмирланиб, унинг ички тузилишига аниқликлар киритиб борилган. Қалъа ичида, унинг марказий майдонида дойра шаклида қурилган икки қаватли монументал бино қад кўтарган. Бу марказий бинонинг биринчи қавати тўлиқ сақланган.

Бинонинг марказий чизиги бўйлаб гумбазли хона қад кўтарган. Унинг икки ёнида юқори қаватга олиб чикувчи пиллапоялар жойлаштирилган.

Бинонинг ҳамма жойи бир вақтда ўзлаштирилмаган, Милоддан аввалги III ва IV асрларда унинг ички тузилишида катта ўзгаришлар юз берган.

Бино айланаси бўйлаб уч қатор мудофаа девори бор ва улар ораллигида икки қатор ўқчилар йўлагини шакллантирган. Ташқи деворларнинг юқори қисмида камончилар учун қатор тўйнуқлар қолдирилган. Деворларнинг пастки қисмида эса дераза тўйнуқлари жойлаштирилган.¹⁹ Қалъага кириш дарвозаси унинг шарқий томонида бўлиб, у квадрат шаклида қурилган. Дарвозанинг икки ёнида айлана шаклида қурилган буржлар жойлаштирилган. Олимлар орасида қалъанинг марказий биноси ўз даврида расадхона ролини бажарган деган мулоҳазалар мавжуд.

Қўйқилинган қалъа Хоразмнинг антик даври маданий дунёси учун жуда бой материаллар беради. Бу даврда қуллоқчилик юксак ривожланган. Қуллоқчилик маҳсулоти бўлган керамикадан ясалган идишларнинг ташки сиртига қизил рангда геометрик шаклларда нақш берилган, Қузларнинг дастаси арслон бошли қиёфада ишланган, Идишлар орасида сиртига бўрттириб ишланган афсонавий қушлар, чопар от устидаги сипоҳий сурати солинган қузлар учрайди. Қўза сиртига солинган нақшлар орасидан серсоқол мўйсафид бир бош узумни қўлида ушлаб турибди, бошқа бир идишда эса тахтада утирган аёлнинг уз чақалоғини бағрига босиб тургани тасвирланган. Нақшдор идишлар қадимги Хоразмнинг Қалъали Қир даври (милоддан *аввалги* VI—IV асрлар) ёдгорликларида ва Тупроққалъа (милодий II—VI асрлар) даври ёдгорликларида ҳам кенг учрайди. Идишларга найза учли қалпоқ қийган ҳарбий, от устидаги сипоҳий, арслон, жайрон, туя суратлари туширилган. Қадимги Хоразмда амалий, тасвирий ва меъморчилик санъати кенг ривожланган.

Қўйқилинган қалъада узумдан ичимлик тайёрлаш яхши йўлга қўйилган. Чунки бу ҳақда қалъа хоналаридан бирида топилган қатор хумларда сақланган узум данаклари гувоҳлик беради. Бундан ташқари, Қўйқилинган қалъа ҳайкалчалари орасида бир қўлида узум, иккинчи қўлида боғбон пичоғи тутган яланғоч эркакнинг тасвири ҳам бор.

2. ¹⁹Ғуломов Я.Ғ Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Т., 1959

Ҳосилдорлик худоси Нахид ҳайкалчалари байрам либосида тасвирланган. Бир ҳайкалчада Нахид биринчи қўлида бакал, иккинчи қўлида амфора (қўш дастали графин) тутиб турибди.

Қўйқирилган қалъа ҳайкалчалари орасида тулпор от тасвири куп учрайди. Қадимги Хоразмнинг шу даврга оид бошқа ёдгорликларида эса туя, қўй, қуш суратлари солинган тасвирий ва ҳайкалторошлик санъатини кўра-миз. Бу ҳол. бир томондан, қадимги Хоразм халқининг юксак даражада ривожланган маданий дунёсини кўрсатса, иккинчи томондан, уларнинг сақлар ва массагетлар билан доимо иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва маданий соҳаларда ҳамда этник жиҳатдан улар билан бир танадан ўсиб чиққан шохчалар эканлигидан гувоҳлик беради.

Қўйқирилган қалъанинг қуйи қатламидап милoddан аввалги III асрга оид ёзув намуналари топилди. Ёзув орамай алфавити асосида шарқий эрон тиллари лаҳжасида ёзилган Бир хумда Аспабарак ёки Аспабадак сўзи ёзилган. Сўзнинг асосида аспа сўзи ётади. Аспа—от, барак ёки бадак феъли қўшилиб, отда кетувчи ёки от устидаги СИПОҲИЙ маносини англатган. Бунга ўхшаш ёзув намуналари Қўйқирилган қалъада қўплаб топилган. С. П. Толстой уларни қадимги Хоразм ёзуви деб атайди. Қўйқирилган Қалъада унлаб остодонлар, яъни одам кийёфасида ишланган сопол тобутлар топилган. Бу ноёб топилмалар қадимги хоразмликларнинг зардуштийлик динига бўлган эътиқоди ва юксак даражадаги тасвирий санъати ҳақида гувоҳлик беради.

Қўйқирилган қалъада ҳаёт II асрда тўхтади. Бу воқеани С. П. Толстой Канг давлатининг тарих майдонига чиқиши билан боғлайди.²⁰

Тарихий манбаларда подшо Фарасмандан кейин ўтган Хоразм подшолари ҳақида лом-мим дейилмайди. Аммо милoddан аввалги III—I асрларда қадимги Хоразмда шаҳар ҳаёти, иқтисодиёт, маданият юксак ривожланган. Қадимги Хоразм ҳудудида бу даврга оид юзлаб ёдгорликлар бор. Бу даврда зарб этилган тангаларда Юнон-Бақтрия ва Парфия тангаларига

3. ²⁰Толстой С.П. Древний Хорезм. Опыт историко- археологического исследования. М. 1948

тақлид килибчиқарилган Канг давлатининг тангалари учрайди. Шунинг учун С.И. Толстов бу давр Хоразм тарихини Канг давлати таркибида қўради. У И асрдан бошлаб эса қадимги Хоразм Кушонлар давлати таъсирига ўтди, деган хулосага келади. С. П. Толстов хулосалари яна ўша танга топилмаларга асосланган.²¹ Чунки қадимги Хоразм тарихида милодий эранинг бошларида кушонларнинг Герай ва Кадфис номи подшолари помп билан зарб этилган тангалар пайдо бўлган.

Кушон подшоси Канишка даврига келиб эса унинг номи билан зарб этилган тангалар Хоразмнинг II ва III аср тарихига оид ёдгорликларида жуда кўп учрайди. Шу билан бирга III аср бошларидан бошлаб Хоразм ҳудудида Хоразм подшоларининг тасвири туширилган тангалар пайдо бўлади. Тупроққалъада Хоразм подшоси Арсамуха Ива унинг рафикасининг тасвири туширилган тангалар топилган. Бу тангаларда Арсамуха баланд бош кийимда серсоқол ҳукмдор сифатида тасвирланган. Танганинг юкори қисмида юнонча «подшо» сўзи, танганинг пастки қисмида эса подшо сурати остида Хоразм ёзувида «подшоҳ Арсамух» сўзи ёзилган. Танганинг орқа томонида анъанавий сипоҳий сурати «С» тамгаси бор. Тамга ва сипоҳий тасвири «муқаддас Канг» анъанасини эслатади. Бу афсонавий афригийлар сулоласининг вакили эди. Хоразм тангаларида Арсамух меросхўрларидан бири сифатида Вазамарнинг номи эслатилади. Унинг номидан қумуш тангалар зарб этилган. Вазамар тасвирида узун ва қалин соқолли подшо бургут қиёфасидаги бош кийимида берилган. Бу хилдаги тангалар қадимги Хоразмнинг III асрнинг биринчи ярмига оид ёдгорликларида учрайди. Хоразм ёзуви, Хоразм подшолари Арсамух ва Вазамарлар тасвири туширилган мис ва қумуш тангаларнинг пайдо бўлиши III асрда қадимги Хоразмда қудратли Хоразм давлати бўлганлигидан гувоҳлик беради. Фикри-мизнинг далили сифатида Тупроққалъада олиб борилган археологик илмий изланишлар натижаларига мурожат қилайлик.

4. ²¹Толстов С.П. По делам древне хорезмийской цивилизации. М. 1948

С. П. Толстов Жонбосқалъани «хайкалчалар музейи» деб атаган бўлса, Тупроққалъани эса «беҳисоб тангалар музейи» деб номлашни жоиз кўрди. Чунки у 1938 йилда биринчи бор Тупроққалъага келганида унинг устидан юзлаб кушонлар ва Хоразм подшоларига тегишли тангаларни териб олган экан. Тупроққалъадаги кенг кўламда олиб борилган археологик қазилмалар 1945 йилдан бошланди.

Тупроққалъанинг майдони 17,5 гектар бўлиб, у III-VI асрларга оид ноёб ёдгорлик ҳисобланади. Унинг 3ъ гектаридан ортиқроқ майдонини кўшк — Хоразм подшоларининг саройи—арки аъло эгаллаган. Подшо саройи кўшкнинг марказий қисмида жойлашган. Унинг майдони 80X80 м.

Саройга унинг шарқий томонидан, яъни сарой аъёнларининг қалин уй-жойларини оралаб ўтилади. Саройнинг деворлари хайкаллар билан безатилган бўлган. Саройга коридорсимон йўлак оркали аста-секин кўтарилиб борилган. Унинг деворлари эса тасвирий рангли суратлар билан безатилган. Суратлар асосан хушбичим дарахтлар тасвирида ишланган. Подшо саройи икки каватли монументал улкан бинодан иборат бўлиб, бизгача унинг пасгки кавати сақланган. Сарой хоналари ҳар хил мақсадлар учун мўлжаллаб қурилган. Масалан, подшолар залини олиб кўрайлик. Унинг майдони 280 м². Унинг атрофидаги девори остида супалар жойлашган. Супа устида Хоразм подшолари, уларнинг рафиқалари, яқинлари ва уларни ҳомийликка олган худолар сиймоси акс эттирилган хайкаллар қўйилган. Ҳамма хайкаллар лойдан ишланган. Улар қимматбаҳо либосларда бўлиб, кийимлар ранги ок, кўк, қизил, кора, оч қизил ва мовий осмон рангида берилган.

Саройнинг бошқазалларида ҳамхайкаллар бор. Улар одамлар, қушлар, ҳайвонлар тасвирини акс эттирган. Сарой мажмуида «албастровий зал», «ғалабазали», «оҳулар зали», «раққосалар зали» бор.«Галаба зали»нинг деворларида галабахудоси Ника томонидан подшони тахтга ўтказиш маросими тасвирланган. «Албастровий зал»га кираверишда «Қора танли сипоҳийлар» зали жойлашган. Бу зал деворларидаги тахчаларда

ўтирган ҳолатда ишланган подшо ҳайкаллари оралиғига совут кийган Кора танли гвардиячилар ҳайкалчалари ишланган. Хуллас, ҳар бир залга қўйилганшартли номлар уларнинг деворларига ишланган санъат асарлари мазмунидан келиб чиққан.

Сарой мажмуининг жанубий қисмида Хоразм подшоларининг аёллар хоналари жойлашган. Унинг шаркида курол-аслахалар мажмуи, жануби-шарқий томонида—иккишчи каватда подшо архиви ўрин олган. Архив, сочилибётган ҳужжатларга кўра, 3 хонадан иборат бўлган. Подшо архивидан 100 га яқин ҳужжатлар топилди. Шундан 18 таси ёғочга, кўпчилиги терига ёзилган, уларнинг 8 таси яхши сақланган. 100 га яқин ҳужжатдан атиги 26 тасини ўқиш мумкин бўлди.

Тупроққалъа архивини икки гуруҳга бўлиш мумкин болди. Биринчи гуруҳ ҳужжатлар солиқ ишлари билан боғлиқ. Улар ёғочга ёзилган. Иккинчи гуруҳ ҳужжатлар терига ёзилганлари) хўжалик ҳужжатлари бўлиб, уларга подшо хазинасига тушган жарималарнинг номи, миқдори ҳамда қаердан келганлиги ёзиб қўйилган.

Ёғочга ёзилган ҳужжатларда «қул», «хизматкор», ўғилнинг қуллари», «ўғилнинг хизматкорлари» каби сўзлар ёзилган. «Озод» сўзлари ҳам учрайди.

Хулоса қилиб айтганда, Тупроққалъа ҳақиқатан **ноёб** ёдгорлик бўлиб, у қадимги Хоразм давлатининг ИИИ—ИВ срлардаги пойтахти бўлган. Бу шаҳар антик давр шаҳар маданиятининг ёрқин тимсолидир. Тупроққалъа мажмуидан топилган бебаҳо археологик материаллар, турли номлар билан аталган заллар, давлат архиви, Хоразм подшолари ва уларнинг яқинларининг тасвири **акс** эттирилган ҳайкаллар, рангли деворий суратлар қадимги Хоразм давлатининг Урта Осиё халқлари тарихида тутган ўрн ва мавқеи, ибратли маданий дунёси ҳақида тўлиқтасаввур қилишга ёрдам беради

III. Тупроқалъа Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти

Хоразмвоҳасида шаҳарсозликнинг вужудга келиши тарихини ўрганишда “Хоразм экспедицияси”нинг ўрни беқиёсдир. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудидаги археологик тадқиқотлар XX асрнинг 30 –йилларидан бошлаб авж олди. Бу ишни собиқ Иттифок Фанлар академиясининг Ўрта Осиё республикаларидаги филиаллари, Ленинград ва Москвадаги илмий ташкилотлар, шунингдек, Моддий маданият тарихи академияси (ҳозир Россия Фанлар академиясининг археология институти), Шарқ маданияти музейи каби ташкилотлар олиб борганлар.

Хоразмнинг бой тарихини ҳар томонлама жиддий тадқиқ қилиш 1937 йилда СССР Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси С.П.Толстов томонидан «Хоразм археология - этнография экспедицияси»га асос солинганидан сўнг бошланган десак ҳеч муболаға бўлмас.

Хоразм Археология-Этнография экспедицияси – Хоразм воҳаси археологик маданияти ва тарихини (палеолит давридан милодий 18—19 асрларгача) текшириш мақсадида уюштирилган экспедиция (1937). Хоразмни археологик ва этнографик жиҳатдан ўрганиш 1928—29 йилларда бошланган. А. Ю. Якубовский бошчилигидаги экспедиция Хоразмшоҳлар пойтахти — Урганч (ҳозирги Кўҳна Урганч) даги меъморий ёдгорликларни ва илк ўрта аср шаҳри Миздахқон (Хўжайли яқинидаги Гавр қалъа) да қазилма ишлари олиб борган. 1934-йилда Тошҳовуздаги Замахшар шаҳар

харобасида М. В. Воеводский экспедицияси фаолият юргизган. 1936-йилда Я. Гуломов ва Т. Мирғиёсовлар Манғит яқинида жойлашган милоддан аввалги 1-минг йиллик ўрталарига оид зардуштийлар қабристонини тадқиқ этган. 1937 йилда Я. Гуломов Гулдурсун, Норинжон ва Пилқалъа шаҳар харобаларини текширган. Шу йилдан эътиборан Хоразм Археология-Етнография экспедицияси раҳбари сифатида — С.П.Толстов иш бошлаган²². Экспедиция таркиби йилдан йилга археолог, этнограф, антрополог, расом, меъмор ва бошқа мутахассислар билан кенгайтирилган. Экспедиция аъзолари Аёз қалъа, Бозорқалъа, Жонбосқалъа, Тупроққалъа, Қўйқирилган қалъа, Қўрғошинқалъа, Қизилқалъа, Кўзалиқир, Тешиққалъа каби ноёб археологик ёдгорликларни илмий тадқиқ этдилар. Қазилар натижасида турли даврларга мансуб бўлган Хоразм воҳасининг жуда кўп тарихий ёдгорликлари: харобалар, қалъалар, истехкомлар, каналлар, қадимги маданиятни ўрганишга ёрдам берувчи ёзувлар, суратлар, уй анжомлари, муҳрлар, кумуш, мис ҳайкалча-лар топилди. Экспедиция Қадимги Хоразмнинг бошқа ўлкалар билан қандай алоқада бўлганлигини ўрганди. Натижада Хоразм қадимдан Волга Дон ҳавзаларидаги скифлар, қуйи Сирдарё атрофидаги саклар, Жанубий Туркманистон ва Бухоро воҳаси халқлари билан тарихий-маданий алоқада бўлганлиги илмий жиҳатдан асосланди. Экспедиция материаллари асосида муҳим монографиялар, илмий мақолалар, тарихий очерклар ёзилган. Илмий ҳисоботлар «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» номи билан нашр қилинади. Хоразм Археология-Етнография экспедицияси фаолияти туфайли 1-март Хоразмнинг археология харитаси (1956) тузилган. Экспедициянинг илмий тадқиқотлари бутун Ўрта Осиёнинг қадимги тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур экспедиция томонидан олиб борилган изланишларнинг натижаси ўлароқ қуйи Амударё ва Сирдарё ҳудудларида етти мингдан кўпроқ бекиёс илмий аҳамиятга эга бўлган археологик ёдгорликлар

²²Хасанов с.с “С.П. Толстовнинг қадимги Хоразм тарихини яратишда олиб борган илмий тадқиқот изланишлари”. Т. 1986

аниқланиб улардан энг муҳимлари тўғрисида қимматли маълумотлар тўпланиб чоп этилди. Фанда «Хоразм экспедицияси» номи билан машҳур бўлган бу илмий жамоанинг алоҳида аъзолари томонидан чоп этилган асарларнинг қиммати ҳам беқиёсдир. Жумладан, С.П.Толстов томонидан ёзилган «Қадимги Хоразм» («Древний Хорезм»), «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» («По следам древне - хорезмской цивилизации»), «Қадимги Окс ва Яксарт дельталари бўйлаб» каби асарлари дунёнинг йигирмадан ортиқ тилларига таржима этилиб кенг ўқувчилар эътиборига тушганлигининг ўзиёқ тадқиқотнинг халқаро аҳамияти нақадар юксак эканлигидан дарак беради.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг эллик йиллик юбилейидаги нутқида Президентимиз Ислам Каримов Россия олимларининг Ўзбекистонга, ўзбек халқига замонавий фанни бунёд этиш борасида кўрсатган ёрдамларини алоҳида таъкидлаб ўтсак арзийди, деб таъкидлаган эди.

XX аср бошларида тарихий фанларда “Евромарказчилик”, яъни жаҳон тамаддуни тараққиётида Шарқ халқларининг тарихий – маданий моҳиятини инкор этиш ва аксинча, “ғарб маданияти”нинг аҳамияти ва ролини мутлақлаштиришга қаратилган назария вужудга келди. Буржуа адабиётларда Шарқ халқларининг прогрессив тараққиёти инкор этилиб, “Шарқ мамлакатлари азалдан сира бартараф қилиб бўлмайдиган турғунликка маҳкумдир”, деган ноҳолис даволар кенг тарқалган эди.

С.П.Толстов олим сифатида ўз тадқиқотларини биринчи кунидан бошлаб ғарбнинг ана шу даъволарини рад қилишни, далил – ашёлар ёрдамида уларни фош қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу жуда оғир, ўта масъулиятли вазифа эди. Бу вазифани ҳал қилишда Хоразм материалларига умид боғладим, дея ҳикоя қилади олим. Академик С.П.Толстовнинг алоҳида эътиборга молик хизматларидан яна бири ёзма ва археологик маълумотларни чуқур ўрганиб Қадимги Хоразм элати, хусусан ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласига аниқлик киритди ва мутлақо янги фикрларни баён қилди. Ҳали яқингача тарих фанида, Шарқдан кўчиб келган

кўчманчи қабилалар , айниқса ХВ–ХВІ асрларда замон тақозоси билан Дашти Қипчоқ чўлларида кўчиб келган кўчманчи қабилалар ўзбек халқининг шаклланишида ҳал қилувчи рол ўйнади, деган ғайриилмий тушунчалар ҳукмронлик қилиб қилиб келган эди²³. С.П.Толстов эса ўз тадқиқотлари билан ўзбек халқининг асосини шарқдан кўчиб келган кўчманчи қабилалар эмас, балки шу кўҳна масканда минг йиллар давомида ўтроқ ҳаёт кечириб келган ерли халқ – хоразмийлар, сўғдийлар, тохарлар, бактрияликлар ҳамда Аму ва Сирдарё бўйларида азалдан яшаб чорвачилик билан шуғулланиб келган массагет - саклар ташкил этганлигини исбот қилди.

1936–1940-йиллар мобайнида ХАЭЭси Хоразмнинг кўҳна қалъалари, Хива, Хазарасп, Тупроққалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа ва бошқа қалъаларда археологик тадқиқот ишларини олиб борди. Натижада Хоразм тарихининг шу кунгача фанда маълум бўлмаган сирли саҳифалари очила бошланди. Айниқса, 1938 йили Хоразмшоҳларнинг диний сулолавий маркази Тупроққалъа (мил.авв. 1 аср – милодий IV–VI асрлар) ва Қўйқирилганқалъа (мил.авв. III аср – милодий III асрлар)да тадқиқот ишлари олиб боради. Юзлаб кўҳна харобаларни текшириб тилга киритган Хоразм экспедицияси раҳбари С.П.Толстов Ўрта Осиёда урушдан олдинги ва кейинги йилларда ўтказилган тадқиқотларнинг натижаларини ҳам якунлаб, шундай ёзган эди: “Бизнинг Хоразмда иш олиб борган археология –этнография экспедициямиз олдида турган марказий-илмий муаммо – ислом динидан аввалги Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузуми масаласи эди. Бизнинг экспедициялармиз тўплаган талай материаллар 1940-йиллар охирига келиб, бу муаммолар ҳал бўлди, деб ҳисоблаш имконини берди...Энди шу нарсани узил-кесил аниқланган деб ҳисоблаш мумкинки, Ғарб ва Шарқ мамлакатлари сингари Ўрта Осиё халқларининг қадимги тарихи ҳам ибтидоий жамоа тузумидан кулдорлик тузумига ва ундан феодализмга прогрессив ривожланиш орқали иборат бўлган узундан узоқ йўлни ташкил этади ”.

²³Толстов С.П. По следам древне хорезмийской цивилизации. М. 1948. 44 б

Толстов “Ўрта Осиё Мисри” деб таърифлаган ҳамда кўхна қалъалар юрти ҳисобланган Хоразм узоқ тарихга эга. Хусусан шаҳарсозлик тарихи ҳам алоҳида илмий аҳмиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Қуйида Хоразм воҳасида жойлашган қадимий қалъалардан бир нечтаси билан танишиб чиқамиз.

Тупроқалъа қорақалпоғистоннинг Эллиққалъа ноҳияси боғдорчилик совхози ҳудудида жойлашган. Тупроққалъа, милодимиздан аввалги ИИИ—ИИ асрларда қурилган бўлиб, милодимизнинг ИВ—В асрларида қайта тикланган обидадир. Бу қалъа-шаҳар милоддан аввалги ИИИ-ИВ аср бошларида Хоразм шохларининг қароргоҳи бўлган. 1938 йилдан бошлаб собиқ СССР Фанлар академиясининг Хоразм археология ва этнография илмий сафари ходимлари илмий-текшириш ишлари олиб бориб, шаҳар тарихи билан боғлиқ масалаларни то ҳозиргача ўрганмоқда. Тупроққалъа тузилиши тўғри бурчакли (500X350 м) бўлиб, 17,5 га майдонни эгаллаган. Қалъада 2000—2500 киши истиқомат қилган. Шаҳар гумбазсимон йўлак ва буржли мудофаа девори билан ўралган. Деворнинг жануб томонидаги дарвозаси орқали шаҳарга кирилган. Шаҳар дарвозасидан унинг ўрта чизиғи бўйлаб катта куча орқали ибодатхонага ўтилган. Кўчанинг икки томонида 8 та даха уйлари ўрнашган. Уйлар ўртасидан тор кўча ўтади. Бундай уйларнинг ҳар бирида яшаган жамоаларнинг хусусиятларини аниқлашда ғиштларга туширилган тамғалар қайси уруққа мансубликнинг белгиларидир. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида баландлиги 14 м, майдони 80x80 м супа устига ғишдан сарой қурилган. Сарой ёнида 40x40 метрли учта буржли, баландлиги 25 метр келадиган арк ҳозиргача сақланган. Аркка эса шарқ томондан кўтарма йулак орқали кирилган. Шаҳарни қазиб жараёнида 100 га яқин турар жой, хўжалик бинолари, 8 та сарой зали аниқланган. Заллар бўртма нақшлар ва рельефли (рангли) хайкаллар билан жиҳозланган. Сарой ташқарисида хўжалик бинолари, кишиларнинг турар жойлари ўрнашган бўлиб, улар ҳам нақш ва тасвирлар билан безатилган. Тупроққалъанинг шарқий қисмида ҳарбий анжомлар тайёрланадиган устахона ўрнашган бўлиб,

унда темир найзалар ва уч парракли уйлар, саройнинг иккинчи қаватидаги емирилиб кетган жойида подшо архиви топилди. Ундан тери ва ёғоч тахтачаларга битилган милодимизнинг ИИИ асрига оид юздан ортиқ қадимги Хоразм ёзувидаги хужжатлар топилди.

Тупроққалъанинг шимоли-ғарбий бурчагидаги шох саройи деворидаги ИИИ асрга доир расм ва хайкаллар алохида ахамиятга эга. Деворда ўрнаштирилган расмлар турли хил мавзулилиги ва услуби билан киши диққатини ўзига жалб қилади. Расмлар сарой деворига қалин ганч сувок устига минерал бўёқлардан ишланган, унга ўсимлик елимларидан ҳам қўшилган. Тасвирларни туширишда оқ, қора, кўк, зангори, пушти, қизил, сариқ, оч ва тўқ яшил, жигарранг, гунафша ранг қўлланилган. Айрим жойларида қалин қора бўёқ, қизил ва сариқ ранглар кўпроқ ишлатилган. Шаҳарнинг жануби-шарқий девори тупроқдан очилганида пастки қисмидаги йўлдан яланғоч холдаги аёл тасвирланган йирик ганч хайкалча топилди.

Тупроққалъадаги хоналарнинг кўпчилиги нақшинкор қилиб безатилган. Қазиб олинган бинолар ичида иккинчи қаватдаги бешинчи хона айниқса кўп безак берилган зал бўлганлиги билан ажралиб туради. Хона тўртта устунли, ясси томли улкан зал бўлган. Залда эса тантанали маросимлар ўтказилган. Залнинг деворида қора ва сариқ тусдаги йўл (полоса) ларнинг бир-бири билан кесишишидан ҳосил бўлган безакли расмлар ишлатилган, бу йўлларга турли гуллар, созанда ва хонандаларнинг расмлари солинган. Шулар қаторида учбурчак шаклидаги катта арфа чалаётган аёлнинг сарғиш тусдаги нихоятда нафис ишланган расми бутунлигича сақланиб қолган. Мусиқачи аёл кўлига билагузук таққан, юзлари юмалоқ, сочлари жингалак, ўзи чалган куйнинг сеҳрига мафтунлик аломатлари сезиларли қиёфада тасвирланган. Худди шу хонадан топилган бошқа бир расмда ажиб бир майорат билан чизилган, бўта кўлари билан тик боқиб турувчи, қошлари пайваста аёл юзининг юқори қисмини тасвир этувчи фрагмент парча киши ҳаёлини ўша давр бадиият оламига олиб киради. Фрагментларнинг иккинчисида бўйнини мағрур холда буриб турган аёл бошининг ён томонидан бир қисми

тасвирланган бўлиб, унда аёлнинг ёқаси кашта билан безатилган, қора сочи қизил рўмолча билан турмаклаб танғиб кўйилган. Арфа чалаётган аёл хонаси остидан икки торли чолғу асбобининг пардасини ушлаб турган одамнинг кўли тасвирланган нақш намунаси қазиб олинди²⁴.

Бир қанча биноларда нақшларнинг деворларда сақланиб қолган қуйи қисмида эни 0,5—0,75 метр келадиган безакли панеллар топилди. Саройнинг ғарб томонидаги биноларнинг биридан топилган хаворанг панель кўпроқ киши диққатини ўзига жалб қилади. Бу панелда балиқларнинг оқ-қизил йўлда мовий тўлқинларда сузаётган жилваси шу қадар махорат билан тасвирланганки, киши назарида, тўлқинлар чиндан ҳам ҳаракатланаётир, деган таассурот қолдиради. Бу панелда одамлар, хайвонлар, узум бошлари ва баргларининг бир бутун композицияси бирлаштирилган расм-тасвири бор бўлиб, расмнинг таги қора ва қизил фонда берилган.

Қўшни хонадаги кулранг-кўкимтир панелда балиқларнинг қора тангачалари тасвирланган, панелнинг усти қизил бўлиб, унга одамлар ва отларнинг тасвирлари туширилган ва нақшли рамка билан ўраб олинган. Ўша буржнинг шимолий бурчагидаги хоналарга ишланган расмларга ҳам қизил фонда ранг берилган.

Турли хоналардан йўлбарснинг учта тасвири (боши, дум томони ва иккита панжаси), отнинг тўртта тасвири, қирғовул қушнинг қизил фонда кўкимтир-бинафша тусдаги тасвири, шунингдек одамнинг ён томонидан кўринишини, бошининг юз томондан кўринишини, кўзини, болдирини тасвирловчи фрагментлар қазиб олинди. Саройнинг марказий майдончаларидаги хоналарнинг бирида деворга ишланган битта композицияга бирлаштирилган оқ кийимли, тик турган аёлнинг ва қора чакмон кийган эркак кишининг тасвири яхши сақланганлиги билан ажралиб туради. Тупроққалъадан ярим яланғоч холда рақсга тушаётган аёллар сиймосининг тасвири туширилган суратларнинг топилиши антик давр

²⁴Эгамбердиева Н.А. Археология . Т. 2011. 12.6

Хоразм бадийи маданияти тарихини кўз олдимизда янада жонлантириб кўрсатади.

Тупроққалъадан милодимизнинг ИИИ асрига оид масхарабоз ниқоби, кум соат шаклидаги кўш ноғора, дўмбирага ўхшаш икки торли чолғу асбоби нақш фрагменти, рақсга тушувчилар зали ва бошқа нақшлар билан безатилган зал ва хоналарнинг топилиши кулдорлик ижтимоий-иқтисодий жамияти даврида Хоразмда маданият анча тараққий этганлигидан далолат беради.

Айниқса, рақсга тушувчилар залидаги оммавий пақсра тушиш пайти тасвирланган нақш фрагменти она маъбуда Минанинг хаёти кураши ва ўлимига бағишланган. Мина Хоразмда она уруғи анъаналари асосида хукмрон бўлган, кейинги даврда эса унинг сиймоси маъбуда қиёфасига кўчган. Қадимги хоразмликларнинг «Мина кечаси»да Минага афсун ва дуо ўқишлари, кейинчалик унга маъбуда сифатида сиғиниб оммавий рақсга тушишлари Хоразмда сахна санъати тараққиётида муҳим ўрин тутган.

Зардуштийлик эътиқодини қўллаган қадимги хоразмликлар Минанинг ўлимини яхшилик тангриси Ахурамазданинг ёмонлик, ёвузлик тангриси Ахримандан вақтинча енгилишига боғлаб, Минанинг жинлар, арвохлар билан олишувини юзларига ниқоб кийиб олиб ўйин ҳаракатларида ифодалаб берганлар. Қадимги греклардаги Дионис байрамига ўхшатиб, қадимги Хоразмда ҳам «Мина кечаси» маросимини «Ниқоб билан рақс тушувчилар» залида ўтказганлар²⁵.

Бошқа бир хонада юрак тасвирига ўхшатиб ишланган нақш (гул) фонида қошлари тўғри, қисик кўзли, қулоқларига оғир исирға таққан, гулли кўйлак кийган аёл расми киши диққатини тортади.

Тупроққалъа деворий расмлари нақш мотивлари кўплиги билан ҳам ажралиб туради. Деворий расмлар Хоразмнинг жануби-шарқи ва жануби-ғарбидаги мамлакатлар тасвирий-санъати анъаналарини қисман эслатади

²⁵Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе.Э.Б. Северная Бактрия-Тотаристан. Т. 1990. 54 б

холос. Бу эса, ўша мамлакатлар билан Хоразмнинг маданий алоқалари таъсири натижаси эканлигининг далилидир. Шунга қарамай Тупроққалъа деворий композициялари Хоразм мустақил, ўзига хос рассомчилик мактабига эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишга асос бўлади.

Қадимги Хоразм маданиятининг йирик тадқиқотчиси С. П. Толстов ҳам буни алоҳида кўрсатиб ўтган: «...Хоразмда тамомила мустақил бадиий марказ бўлган,—деб таъкидлайди С. П. Толстов,— ва ана шу марказ Ўрта денгиз ва Ўрта Шарқнинг сўнгги маданий-бадиий марказлари орасида алоҳида ўринни эгаллаган бўлса керак, дейиш имконини беради».

Калъада тўқ қизил фонга оч гунафша ранг ва сарик тусда солинган ов манзараси, тўқ кўк фонда ёйилиб ётган оқ ва қизил лолагуллар, пуштирок тусда кўк фонда берилган одам юзи, қизил билан оқ рангда тасвирланган ўсимликлар, қора фонга туширилган одам юзи тасвири киши диққатини жалб қилади.

Расмлар жуда ҳаққоний ва тўла-тўқис ишлангани, рельефли чизиқлар ва кўпгина ранглар воситасида жило берилганлиги билан ажралиб туради. Нақш мотивларининг ассортимента ҳам бой ва турли-туманлиги билан кишини хайратда қолдиради. Мотивлар хоналардан топилган нақш намуналарида ўз аксини топган. Буларда ўсимликлар, турли геометрик шакллар, гулчамбарлар, гуллар ва гул барглари, кўй шохига ўхшаб тарвақайлаб кетган ва эгилган бутлар, гунафшаранг тухумсимон маржонларнинг қора фонидаги тури, тўлқинсимон ва тўғри чизиқлардан ташкил топган бежирим безаклар тасвирланган²⁶.

Наққошлик санъати Хоразмда рассомлик сингари ўзига хос мавзуга эгалиги билан ажралиб туради. Шй билан бирга Тупроққалъадаги нақшлар композицияси (девор сиртининг ромб шаклидаги яхлит безакларга бўлиниши) жихатидан бу нақшларнинг Керчь «сармат» лари нақшларига ўхшаб кетадиган жойлари бўлишига қарамай, бу безаклар Хоразм воҳаси

²⁶ Ахмедов.М. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т. 1995 Ахмедов.М. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т. 1995. 33 б

халқларининг, Ўрта Осиё халқлари миллий тўқимачилиги оламига жуда яқин безаклар эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Биз учун энг муҳими Хоразм цивилизациясининг меросхўрлари бўлган ҳозирги Ўрта Осиё халқлари амалий халқ санъатининг илдилари жуда қадимги замонга бориб тақалишидир.

Тупроққалъа бадий безакларида хайкалтарошлик ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Хайкаллар асосан лойдан, қисман ганчдан тайёрланган. Катта хайкаллар, барельефлар (текис нарсага жуда бўрттириб ишланган нақшлар) қурилиш архитектураси билан уйғунлаштирилган, девор расмлари билан ҳамоханг мазмунга эга. Кишиларнинг қиёфалари, кийим ва тақинчоқлари, қуроллари табиий рангларга жуда ўхшаш рангларда берилган. Тупроққалъа хайкалтарошлик санъати материалларининг кўплаб топилиши билан ҳам машхурдир. Бу жойдаги тўққизта хонадан қўйдирилмаган лойдан ясалган хайкаллар қазиб олинди. Хайкалларнинг умумий сони 138 та бўлиб, шундан иккитасининг боши синган, гавдаси бутун, бундан ташқари тўртта бош (биттасида узун бош кийими бор), Иккита бош кийимли, битта бошсиз, оёқ-қўлсиз бутун тана, кийим-бош ва шуларга ўхшаш сон-саноксиз парчалар бор. Хайкал парчалари орасида асл катталигида бир чавандоз рельефи тасвири, отнинг жуда ҳам безатилган айил бойланган биқини ва чавандоз чакмони бурмалари бўртиб чиққан холдаги кўринишини алоҳида қайд қилиб ўтиш ўринлидир²⁷.

Хайкалларнинг аксарияти ўз катталигида берилган, баъзилари одамга нисбатан бир ярим-икки марта баланд ишланган. Улар ўзига хос турли рангларга бўялган юзига айна одам баданининг ранги берилган кийим боши оқ, яшил, пушти, қизил, қопа ва бошқа рангларда.

Хайкалларнинг аксарияти археологлар «подшолар зали» деб ном қўйган залдан топилди. Бу катта зал саройнинг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, 20X20 м, деворлардаги токчаларда шаклдор ғиштдан урилган юпқа панжара деворчалар токчаларни бир-биридан ажратиб турар, ҳар бир токчада бир

²⁷Пулатов Х. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Т. 2003. 52 б

гурух хайкал ўрнаштирилган эди. Бу токчалардан иккитасида одам гавдасидан икки баравар катта бахайбат эркак одам хайкаллари ўрнаштирилган бўлиб, уларнинг теварак- атрофида 3—5 тадан эркаклар, аёллар ва бола хайкаллари сақланиб қолган.

Ўтирган ҳолатдаги бахайбат хайкаллар подшоларники, теварак- атрофдаги хайкаллар эса уларнинг оила аъзолариники ва хомий худолариники эди. Токчаларнинг биридан топилган, қўлида қизил олма ушлаган аёл гавдаси бу фикрга далил бўла олади. Бу хайкал ҳосилдорлик худоси Анахита ёки Мина учун характерли тимсол ҳисобланади. «Қизил бош», «Вазамир қаллиғининг боши» деб аталган хайкаллар қадимги ҳоразмликлар қиёфасини кўз олдимизда гавдалантириши жихатидан ҳам аҳамиятлидир. Хайкалларда сиёвушийлар «портретли галереяси»нинг кашф қилиниши Тупроққалъадаги сарой бутун Хоразм подшоларининг саройи бўлганлигидан, Тупроққалъанинг ўзи эса Берунийнинг ёзишича, қароргоҳ, эрамининг 305-йилида Кат шахрига қўчирилгунча шохлар ўтирадиган пойтахти бўлганлигидан далолат беради.

Тупроққалъадан топилган нихоят бой материалларни ўрганган профессор С. П. Толстовнинг кўрсатишича, «Қадимги Хоразм юксак ва ўзига хос бадиий маданият яратди. Шаклларнинг мағрурона улуғворлиги билан кишини лол қолдирувчи монументал архитектура, лойдан ишланган монументал хайкаллар, кичик хайкалчалар, рельефларнинг ажойиб пластикаси, қадимги Хоразм медаль ясовчи рассомларининг ғоят нафис санъати ва, нихоят, нақшлардаги рангоранг чизма образларнинг уйғунлиги, бутунча олганда қадимги Хоразм цивилизациясини яратган кишилар образли тафаккурининг мустақиллиги, кучи ва етуқлигидан далолат берувчи нихоятда оригинал ва яхлит комплексни ташкил этади».

Тупроққалъадаги «подшолар саройи»нинг нихоятда катта бўлганлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Чунки қадимги ёдгорликлар ичида бу саройга тенг келадиган саройнинг йўқлиги фикримизнинг далилидир. Тупроққалъа саройида ИВ асрда бўм-бўшлик аломатлари сезилган бўлишига қарамай, ВИ

асрда ҳаёт яна жон-ланган. Қалъада ХИИ—ХИИИ асрларда ҳам кишилар яшаш жойлари барпо қилинган, унда кишилар яшаганлигини кўрсатувчи излар мавжуд²⁸.

Тупроққалъа суғориш иншоотларининг бузилиши туфайли вужудга келган қурғоқчилик ва синфий кураш туфайли харобага айланган.

Хоразм худудидан Ўрта Осиё бўйича энг қадимги ёзувлар топилган. Булар Ойбуйирқалъа(мил.авв.В-ИВ асрлар) ёдгорлигидан топилган хум сиртига чекилган ёзув.

Ойбуйирқалъадан энг қадимги ёзув намуналари топилган, у хум сиртига ёзилган бўлиб, унда хумнинг сиғими кўрсатилган. Ойбуйирқалъа Қорақалпоғистоннинг Шуманай қишлоғидан 41 км узоқликда жойлашган. Бу ердан милoddан аввалги В асрга оид маданий қатлам топилган. Бу ердан топилган хумдаги ёзувлар дастлабки оромий ёзуви эканлиги аниқланган.

Ёдгорлик 1946-йилда Хоразм экспедицияси томонидан рўйхатга олинган. XX асрнинг 70-80 йилларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида унинг милл. авв В асрларга оид маданий қатламлари топилди. Қалъанинг умумий майдони 10 га. Бурж билан мустахкамланган, муҳофаа деворлари билан ўралган²⁹.

Тадқиқотлар натижасида унинг 3 босқичи аниқланган:

- 1.Милoddан аввалги V-III асрларнинг охири;
- 2.Милодий I-IV асрлар;
- 3.Милодий IX-XI асрлар.

С. П. Толстов раҳбарлигидаги Фанлар академиясининг Хоразм археология ва этнография илмий сафари 1939, 1940, 1945 йилларда ўтказилган қазилмалари натижасида Султон Увайс тоғ системасининг шарқий этакларида Оқчадарё ўзани яқинидаги Жонбос тепалиги билан

²⁸Рапопорет А.Ю. и другие. Топроқ-қалъа. Дворец. М., 1984. 65 б

²⁹Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. – Т. 1993. 54 б

боғлиқ Жонбосқалъа- 4 маконининг сирли тарихини очишга муваффақ бўлдилар. Бу макон кўпинча Калтаминор маданияти номи билан аталади.

Калтаминорликлар ўз қуролларини тош ва суяклардангина ясаб турмушда қўллаганлар. Макондан чакмоқтошдан ясалган жажжи, нозик пичоқсимон қирғичлар, тарашлагичлар ва суякдан ясалган катта қйролларга ўрнатиладиган тиглар, бир томонида ишлов берилган найза учлари, икки томони силлиқланган учбурчакли ингичка найза, трапеция шаклидаги маржонлар ва бошқа ашёлар топилди.

Макондаги маданий қатламдан Хоразм балиқчилари ва овчилари яшаганлигини кўрсатувчи чўртан ва лаккабалиқ, тўнғиз, буғу ва сувда яшовчи қушларнинг суяклари кўплаб топилди.

Калтаминорликлар овқатларини қўлда ясалган ўткир учли сопол идишларда пиширганлар. Идишларга мураккаб турли геометрик шакл чизиб, серхашам нақш туширилган, девори юпқа ва яхши пиширилган.

Идишлар тухумнинг ярмини эслатувчи қайиқсимон шаклга эгалиги билан киши диққатини ,ўзига жалб қилади. Бу ердан топилган кўпчилик идишларнинг аксарияти пиширилгандан кейин қизил бўёқ билан бўялган эди.

Калтаминорликларнинг турар жойлари ҳам тухумсимон шаклга эга эканлиги билан киши диққатига сазовор. Бу турар жойлар қир устидаги тақир қатлами остидаги қум орасида яхши сақланиб қолганлиги маконни тўла қайта тиклаш имконини вужудга келтирган эди.

Бу иншоот 24x17 меёрий ўлчамда бўлиб, баланд қум устига қурилган. Чайла уйнинг икки четига синч терилган тор йўлакдан кирилган. Кираверишда ўнг томонда, доимо ёниб турувчи бош ўчоқнинг орқасида овқат пишириладиган қатор ўчоқлар бўлган.

Бу маконда болаларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 100—120 кишидан иборат уруғдош жамоа истиқомат қилган.

С. П. Толстов Калтаминорликларнинг чайла-уйида милодимиздан аввалги IV—IIIнинг йилликда (неолит даври охирларида) бир ,неча жуфт оилага бўлинган бутун она уруғи яшаган, деган хулосага келади. Бу уйдаги

ўчмай ёниб турадиган муқаддас ўчокдаги Олов эса она уруғи жамоасининг ижтимоий маркази бўлган³⁰.

Кираверишдаги чап томондаги гулханлар йўқ жойда жамоа урф-одати бажарилган ва маросимий рақсларга тушилган. Нихоят бу бўлимнинг чеккасидаги кичик гулханлар ёнган уйда бўйдоқ йигитлар турган. Улар ҳам оила ўчоғида пиширилган овқатлардан истеъмол қилганлар.

Кангюй давридаги Жонбосқалъа-1 харобалари (милодимиздан аввалги IV ва милодимизнинг II асри) Жонбосқалъа- 4 қир тепаликларига яқин ҳудудда жойлашган. Қалъа деворлари яхши сақланганлиги, харбий кузатув иншоотлари аниқ кўриниб туриши билан кўзга ташланиб турибди. Бу эса Жонбосқалъада истехкомлар қуришда давлатнинг ёрдами катта бўлганлигини кўрсатади.

Қалъа катта-катта хом ғиштдан (асосан 40х40х10 см ўлчамда) қалин ва баланд деворлар билан ўраб олинган, 3,5 гектар майдонни эгаллаб турибди. Қўр- ғоннинг икки томонининг узунлиги 200 метр, эни эса 170 метр масофага эга. Девор икки қаватли бўлиб, му дофаага қулайлаштирилган, икки қаватда ҳам ўқ отиш учун мўлжалланган йўлак бор. Душманни мўлжалга олиниши учун қулай бўлган шинаклар ишланган. Қалъада 1000 ўринли, 200 хонали турар жой ўрнаштирилган.

Қалъа девори кум-барханлар ўрнашган тепаликка қурилганлиги учун ҳам ҳозиргача анча яхши сақланган. Деворнинг тепаликдан юқориси 9,5—10 метр ат- рофидаги баландликка эга. Деворлар оралиғидаги юриладиган йўлакнинг кенлиги 2,80 метр, ички ва ташқи деворнинг пасти лой пахсадан ишланган, юқори қатлами хом ғиштдан қурилган. Жонбосқалъа деворларида цоколь йўқ. Ён томонларни ўққа тутиш ва бурчакларни химоя қилиш учун ёнбош шинаклари мавжуд бўлиб, ўртадаги шинак тўғри, икки ёнидагиси хар томонга қараган. Улар бир-биридан маълум масофадаги узоқликда жойлашган эди.

³⁰Толстов С.П. По делам древне хорезмийской цивилизации. М. 1948. 33 стр.

Қалъа химоячилари икки қаватли отиш учун мўлжалланган йўлакдан фойдаланганлар.

Деворлари ичида одам яшаган шаҳарлардан бири Жонбосқалъада бор-йўғи иккита уй бўлиб, уларнинг ўртасидан шаҳарнинг, яғона кўчаси ўтган. Шаҳарнинг иккита ката бинонинг ҳар бирига туташувчи деворларининг ғиштига туширилган тамғалар шакли бир-бирига айнан ўхшаш. Иккинчи катта уйнинг ғиштлирига ҳам ўзига хос бир-бирига ўхшаш тамғалар туширилган бўлиб, биринчи уйникига ўхшамайди.

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, Жонбосқалъа уйларида яшаган, жамоалар ўзларининг уруғчилик хусусиятларини хали йўқотмай сақлаб ке-лаётганлигини таъкидлаш имконини беради.

Ибтидоий жамоа даврини бошидан кечирган халқларда қабилаларни бир-биридан ажратган турар жойлар бўлганлигини, уларда фратрияларга ажралиб яшаганликлари билан боғлиқ алоҳида урф-одатлар ҳам юзага келган. Ана шундай урф-одатлардан бири икки фратрия ўртасида бўладиган диний мусобақаларнинг ўтказилишидир.

Махсус этнографик маълумотларга қараганда «дуал тузилиш», яъни қабилаларнинг ўзапо бир-бири билан никоҳ қилиш мажбурияти асосида бирлашган икки гуруҳга — уруғларга бўлиниши ғайритабiiй дунёқапаш билан боғлиқ дуалистик эътиқодлар мажмуи тарзида ўз аксини топиб, фаришталар, кейинчалик худолар олами ҳам фратрияларга ўхшаб икки қисмга бўлинади ва бир-бири билан доимо курашувчи сифатидаги қиёфага эга бўлади.

Қадимги Хоразм шаҳарларидан бири бўлган Жонбосқалъада ҳам бош кўчанинг дарвозага қарама-қарши томондаги энг охирида оловхона ўрнашган. Бу оловхона диний маросимлар ўтказиладиган ва умумий халқ келиб овқатланадиган жой бўлган. Шу билан бирга жамоатни бир ерга тўплаб, қўшни уруғ ва қабилалар, фратриялар билан бўладиган муҳим маслахатларни ҳам «оловхона» атрофида хал қилганлар.

Жонбосқалға ва унинг атрофларидан қадимий хоразмликлар ижтимоий турмушини ўрганишга оид ашёвий далиллар топилди. Улар туфайли бу ерларда хунармандчилик ривожланганлиги хақидаги маълумотларга эга бўлинди³¹.

Идишларнинг кўпчилиги маромига етиб пишган, оёқ билан айлантриладиган чархда кулолчилик кабини эгаллаган усталар кўлида сайқал топганлиги билан ажралиб туради. Сополларнинг аксарияти сиртига лок, баъзан эса қора лок берилган. Идишларнинг орасида катта-кичик кўзалар ҳам, турли хажмдаги хумлар ҳам, катта ва ясси идишлар ҳам, таги узун қадахлар ҳам, узига хос гардишли таглик косалар ҳам, анчагина идишларнинг бандига жониворларнинг ғалати шакллари туширилганлари ҳам учрайди. Жонбосқалгадан топилган аксари кўзалар бандининг юқори қисмини тишлари билан гўё идишнинг четини тишлаб турган арслон боши безаб туради.

Жонбосқалгадан топилган маржонларнинг аксарияти майда ва тўқ кўк рангли шиша бўлиб, кўндаланг чизик чизилиб, нақш туширилган шарсимон, цилиндрсимон, тухумсимон шаклда ясалган. Шунингдек оқ шишадан қилинган, шакли ғалтакка ўхшаш, сиртига олтин суви юритилган, зангори ва тилла ранг жигарранг шишадан қилинган маржонлар топилган эди. Маржонларнинг кўпчилиги Сурия, Миср, Шимолий Қора денгиз бўйи шаҳарларидан келтирилган. Айниқса, Мисрдан келтирилган буюмлардан яшил тусдаги пастадан ясалган иккита фаллас (эркак ва аёлларнинг жинсий аъзоларига эътиқод) ва худо Беснинг жажжигина хайкалчасининг топилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Бундан тащқари, Қўйқирилганқалға яқинидан топилган сопол ниқоб ва ўша давр Хоразм одамининг юз қиёфаси аниқ акс этган киши боши хайкали

³¹Қўйқирилганқалға-памятник древнего Хорезма. IV-в до н. э. - IV в н. э. М., 1967. 44. Стр.

ва анчагина Кангюй даври тангаларининг топилиши хунармандчилик ҳам яхши ривожланганлигидан далолат беради³².

Кўзалиқир — Қадимги Хоразмда бўлган шаҳар-қалъа харобаси (миллоддан аввалги 1-минг йилликнинг 1-ярми). Жайхун (Амударё)нинг кўҳна ўзани бўйида жойлашган. 1939-й. С. П. Толстов бошчилигидаги Хоразм археология этнография экспедицияси топган, 1950, 1953—54 йилларда қазилар ишлари олиб борган. Археологик тадқиқотлар натижасида қуйидагилар аниқланган: Кўзалиқир учбурчак шаклидаги майдон (1000х400) тевадари бўйлаб пахсадан қурилган усти ёпиқ бир неча қатор йўлаклар (умумий узунлиги 6—7 км) дан иборат турар жойлар бўлиб, уларнинг ичкарасига юқоридаги туйнуқлар орқали киришган. Биринчи қатордаги йўлакнинг ташқи девори буржлар билан мустаҳкамланган, юқори қисмида қатор шинақлари бўлган. Йўлакларнинг ичи алоҳида-алоҳида турар жойларга бўлинмаганлиги уларда бир уруғ ёхуд ўзаро қариндош уруғлар гуруҳи яшаганлигини кўрсатади. Кўзалиқир аҳолиси ўша даврлардаги муттасил босқинлардан ўзларини ҳамда жамоанинг асосий бойлиги — чорвани ҳимоя қилиш учунгина ана шундай узундан- узун, қоронғу йўлакларда яшашга мажбур бўлган. Кўзалиқир кўп жихатдан Авестода таърифланган нарға мос келади. Кўзалиқирдан скифларга хос жез камон ўқлари, кулолчилик дастгоҳида ясалган турли сопол идиш ва буюмлар топилган. Аҳоли Кўзалиқир ташқарисиди деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган ҳамда бирор хавф-хатар туғилиши билан молларини ичкарига — мазкур учбурчак майдонга ҳайдаб кирган, ўзлари эса йўлакларда туриб душманни даф қилган³³.

Қалъалиқир — қадимий Хоразм ҳудудидаги шаҳар харобаси (миллоддан аввалги 6—4-асрлар). Тошҳовуз вилояти (Туркменистон) ҳудудида, қадимий Чирмонёп канали бўйларида жойлашган. 1939 йил С.П. Толстов томонидан тадқиқ этилган. 1950 йилда Хоразм археология- этнография экспедицияси

³²Т.Қиличев “Кўҳна қалъалар диёри ” Тошкент “Ўқитувчи” 1993. 56. Стр.

³³Қабиров Ж., Сағдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990. 44 б

томонидан қайта тадқиқ қилинган. 1953 ва 1958 йилда Ю.А.Раппопорт раҳбарлигида текширув ишлари олиб борилган. Қалъалиқир 2 та йирик шаҳар харобаси Қалъалиқир И ва Қалъалиқир ИИ дан иборат. Қалъалиқир И тўғри тўртбурчаксимон шаклда, ҳажми 1100х700 м. Қалъалиқир ИИ эса учбурчаксимон (тепалик шаклига кўра) бўлиб, майдони 1000х400 м. Шаҳар харобаларининг ички юзасида маданий қатлам мутлақо учрамайди. Бу жой чорва сақланадиган кўра вазифасини ўтаган. Шаҳар аҳолиси мудофаа деворига жойлашган усти гумбаз билан ёпилган йўлаксимон тор хоналарда яшаганлар. Қалъалиқирда 2 та параллел ички йўлаксимон турар жой хоналари топилган. Қалъалиқирнинг бошқа қисмида турар жойлар аниқланмаган. Шимолий Девор олдидаги кўп хонали бино дафн иншооти — «ўликлар уйи» бўлиб, унда лойдан ясалган катта идишларда (оссуарийлар) майитларнинг суяклари сақланган. Авестода худди Қалъалиқирдаги каби йўлаксимон турар жойлар, квадрат шаклдаги варлар ҳақида айтиб ўтилган. (вар (суғдча — кўрғон) — қад. Туркистонда мавжуд бўлган истехком тури; тўрт томони мудофаа деворлари б-н ўралган кўрғон. Одатда сайхон ерда қурилиб, асосан чорва моллари ва уй паррандаларини душмандан ҳимоя қилишга мўлжалланган. Авестодаги маълумотларга кўра, Варларнинг ҳар бир томони бир от чопими (3 км) узунлигида бўлган. Дастлабки Варлар тахм.мил. ав. 1-мингйилликнинг 1-ярмида вужудга келган ва кейинчалик катта-кичик қалъали йирик қишлоқ ёки шаҳарларга айланган. Вар сўзи кўпгина қад. шаҳар ва қишлоқлар номлари таркибига кирган. Мас., Далварзин, Варахша, Вардонзе ва б.).

ХУЛОСА

Тарих тажрибаси ҳозирги даврда рўй бераётган мураккаб ижтимоий сиёсий алоқаларни янада чуқурроқ идрок этиш ва тушуниб етиш, мустақиллигимиз ва тараққиётимизни кадрлашга шу асосда жамият ривожига ҳисса қўшиш учун кенг имкониятлар яратилди. Шу жиҳатдан Хоразм воҳаси цивилизацияси пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари тарихини ўрганиш ва бу борада маълум хулосалар бериб аниқ концепция яратиш ҳам ниҳоятда муҳимдир. Илмий нуқтаи назардан ҳам ўлкамиз ҳудудларидаги айрим кўҳна шаҳарлар харобалари казишмаларида шаҳар иштирок этиш ҳамда мавзуга оид кўп тарихий-илмий адабиётларни ўрганиш асосида ушбу масалага аниқлик киритишга ҳаракат қилдик.

Тарихга фикран назар ташлайдиган бўлсак, халқлар, жамият ва кишилиқ цивилизациялари тақдирларини олиб қарасак, барча маданиятлар, жамиятлар ва халқлар ўз мавжудлиқ тақдирида шаклланишни пайдо бўлиш, ривожланиш ҳамда инқироз жараёнларини бошдан кечирганини кузатишимиз мумкин. Ушбу мавжудлиқ даври давомида улар ўртасида турли алоқалар, ўзаро таъсир ва ўзаро боғлиқлиқ тартиби мавжуд эди. Ўлкамиз ҳудудларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёнларини ҳам кўп ҳолларда айнан мана шу алоқалар ва боғлиқлиқ тартиби белгилаб беради.

Ишни бажариш жараёнидаги қиёсий таҳлиллар натижаларига кўра, замонавий тарих фанининг долзарб муаммоларидан бири – ўзбек давлатчилиги тарихи ва илк шаҳарсозлиқ маданиятини ҳолисона ўрганиш ва

тадқиқ этиш муҳим масала бўлиб, шаҳарлар тараққиётидаги тарихий-маданий жараёнларнинг тараққиёт босқичларини ўрганишдаги манбашунослик ва тарихшунослик асосини моддий ва дастлабки ёзма манбалар ташкил этади.

Урбанизация жараёни ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг маълум қонуниятларига асосланган цивилизациянинг босқичидир. Шаҳарсозликнинг ривожланиш жараёнлари табиат ва жамият тараққиётининг оддийдан мураккабгача бўлган умумий қонуниятларига бўйсунди. Ўрта Осиёда урбанизация жараёнларининг пайдо бўлиши ва ривожланиш масалалари турли тадқиқотлар олиб боришни талаб этади.

Ҳозирги кунга келиб тўпланган маълумотларнинг таҳлилаш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

-шаҳар - инсониятнинг қадимги ва шу билан бирга энг замонавий ҳудудий жойлашган шаклидир. Шунингдек, шаҳар – инсон томонидан табиий бунёд этилган ҳаётий зарурат бўлиб, одамларнинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Шаҳар – меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва мураккаб кўриниши бўлиб, унда ишлаб чиқариш кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган ҳунармандчилик, диний ва дунёвий иншоотлар ҳамда савдо - сотик марказлашган бўлади. Шаҳарларнинг тараққий этиши кўплаб омиллар, аввало, аҳолининг ўсиши ва унинг меҳнат фаолияти ҳамда турмуш тарзи билан бевосита боғлиқдир;

-бронза давридаги меҳнатнинг иккинчи йирик тақсимоли илк шаҳарлар шаклланиб бошланиши учун муҳим имконият яратибгина қолмай, бу жараённинг асосий иқтисодий омили ҳам бўлди. Илк шаҳарларнинг пайдо бўлишида кўплаб ижтимоий- маданий омиллар сабаб бўлишига қарамай, турли шароитларда у ёки бу гуруҳ, сабаблар устунлик қилади. Аниқ тарихий-маданий шароитларда шаҳар маданиятининг шаклланиши ижтимоий-иқтисодий (ҳунармандчилик ва савдо-сотикнинг ривожланиши), ҳарбий-сиёсий (мудофаа иншоотларига бўлган эҳтиёж) ва бошқа (бошқарув тизимининг ажралиши) тартибларини мавжудлиги билан узвий боғлиқдир;

-жамият ҳаётида меҳнат тақсимотини чуқурлашуви, ўтроқ, деҳқончиликнинг тараққий этиши, ихтисослашган ҳунармандчилик ҳамда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг ривожланиши каби омиллар жаҳон тарихидаги илк шаҳарлар пайдо бўлиши учун ҳам хосдир. Қадимги Шарқ шаҳарсозлик маданияти ўзига хос йўналиш бўйича ривожланган бўлсада, кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашлик топади. Бу ўхшашликни қиёсий таҳлил асосида Ўрта Осиё шаҳар маданияти тараққиётида ҳам кузатиш мумкин;

-Ўрта Осиёдаги дастлабки шаҳар ва шаҳар кўринишидаги марказлар ҳамда манзилгоҳларнинг ривожланишини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

1. м.авв.ИИИ-ИИ минг йилликнинг биринчи ярми – Жанубий Туркменистон (Олтинтепа, Намозгоҳ), Юқори Зарафшон (Саразм), Жанубий Ўзбекистондаги ёдгорлик (Сополлитепа);

II. мил.авв. II минг йилликнинг ўрталари – Жанубий Туркменистон "йўналиши (Имингйиллик), Жанубий Ўзбекистон (Жарқўрғон);

III. мил.авв. II минг йилликнинг охири – I минг йилликнинг ўрталари Сурхондарё, (Қамчитепа), Қашқадарё (Ерқўрғон, Узунқир), Хоразм-Кўзалиқир, Фарғона, Далварзин;

Умумий хулоса қилиб айтадиган бўлсак, шаҳар – одамларнинг нисбатан қадимги ва шу билан бирга энг замонавий ҳудудий жойлашув шакли бўлиб, унинг тақдири ва гуллаб-яшнаши билан унда яшовчи ҳар бир фуқаро қизиқиши табиийдир. Шаҳарларнинг пайдо бўлиши, мавжудларининг ривожланиши атроф-муҳитнинг ўзлаштирилиши билан боғлиқ бўлиб бу жараён ижтимоий тузум тараққиёти ва ҳусусиятини ўзида акс эттиради. Шунингдек, ҳар бир тарихий давр шаҳарсозлигининг ўзига хос ҳусусиятлари мавжуд.

Шаҳар – бу инсон томонидан табиий яратилган ҳаётий зарурат бўлиб, унинг турли томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Жамият тараққиёти натижасида шаҳар шаклланади, ривожланади ва кенгайиб боради. Шаҳар – меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва

мураккаб кўринишидир. Айнан шунинг учун ҳам шаҳарларнинг пайдо бўлиши меъморчилик иншоотларининг қад кўтариши билан бевосита боғлиқдир. Шаҳар – бу кўп режали, мураккаб тузилишга эга ҳудуд бўлиб бу ерда ишлаб чиқариш кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган ҳунармандчилик кабилар марказлашади. Шаҳарларнинг тараққий этиши кўплаб омиллар, аввало, аҳолининг ўсиши ва унинг меҳнат фаолияти ҳамда турмуш тарзи билан бевосита боғлиқдир. Биз юқорида кўриб ўтган битирув малакавий иш мавзуси орқали қадимги Хоразм воҳасида ҳам илк шаҳарлар ривожланганлиги шу асосда Хоразм давлатчилиги шаклланганлиги, шунингдек, ушбу ҳудудда моддий маданият ривожланганлигини гувоҳи бўлдик. Демак, қадимги Хоразм воҳасини гуллаб яшнаши Хоразм давлати тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. - 32 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. -Б.84.
3. Ахмедов.М. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т. 1995.
4. Асқаров А.А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. 1994
5. Асқаров А.А. Энг қадимги шаҳар. Т 2001.
6. Асқаров А.А Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд 1993.
7. Бойназаров Ф. Антик дунё. Т.: Меҳнат, 1989.
8. Буниятов З. Государство Хоразмшахов – Ануштегинов. М.: 1998.
9. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. 1957
10. Гуломов Я.ҒХоразмнинг суғорилиш тарихи. Т., 1959
11. Гуломов Я.Ғ. Қадимги маданиятимиз илдизлари. Т.: Фан.
12. Иброхимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиё бўйлаб саёхати. Т., 1991

13. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Тошкент: Ўқитувчи. 1990.
14. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990.
15. Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе.Э.Б. Северная Бактрия-Тотаристан. Т. 1990.
16. Пулатов Х. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Т. 2003.
17. Рапопорет А.Ю. и другие. Топроқ-қалъа. Дворец. М., 1984
18. Т.Қиличев “Кўхна қалъалар диёри ” Тошкент “Ўқитувчи” 1993
19. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко- археологического исследования. М. 1948
20. Толстов С.П. По делам древне хорезмийской цивилизации. М. 1948
21. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: Фан. 1964.
22. Эгамбердиева Н.А. Археология . Т. 2011.
23. Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари.-Т., 2006.
24. Қўйқирилганқалъа-памятник древнего Хорезма. ИВ-в до н. э. - ИВ в н. э. М., 1967
25. Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. – Т. 1993.
26. Сагдуллаев А.С ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т. 2000.
27. Қудратов С.С Марказий Осиё Ҳудудларида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. – Гулистон. 1998. 18-19 бб.
28. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Т. 2003. Эшов Б. Цивилизация тарихида илк шаҳарлар. – 2004.
29. Ўзбекистон тарихи. А.Сагдуллаев. Б.Эшов таҳрири остида. – Т. Университет, 1997.
30. Ўзбекистон тарихи (1-қисм). Т. “Университет” 1997.
31. Ўзбекистон тарихи (талабалар учун қисқача маърузалар матни), Т., “Университет”, 1999.
32. Шамсутдинов Р. Каримов Ш Ватан тарихи (биринчи китоб) Т.; “Шарқ” 2010.

33. Рейимбаев.Ш. Хоразм шаҳарларининг архитектуравий-тарихий тизими.
ХИХ аср охириХХ аср боши. Т. 2002.